Tartalom

XLVII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

1993. ÁPRILIS

KISS BENEDEK: Húsvét; Újévi vers 3
SZÖLLŐSI ZOLTÁN: Ezredvégen; Álomtöredék 5
TORNAI JÓZSEF: Ádám csodálkozása 6
VISKY ANDRÁS: Áhítatok 17
KOVÁCS ANDRÁS FERENC: Dallam; Szegmentum; Talizmán: Trisztán sóhaja; Von jetzt an 19
KÁNTOR LAJOS: Kolozsvári történetek 21
JUHÁSZ ERZSÉBET: „Valami leköti bennem a dalt" 23
SIMONYI IMRE: Tavasz, melybe beleőszültél; Szálfa; Borravaló; A régi grundon; Toronyiránt 28
KABDEBÓ LÓRÁNT: Párhuzamosok (Szabó Lőrinc és felesége levelezése a háború után) 30
NÉMETH LÁSZLÓ: Előadásvázlat az erkölcsi fejlődésről (Közli: Földesi Ferenc); Németh László vásárhelyi levelesládájából 36

Kelet-európai változatok

HEISZLER VILMOS: Az illanó illúzió: Közép-Európa 48
FRIED ISTVÁN: Lesz egyszer egy Közép-Európa? (A Közép-Európa-diskurzus záró–nyitó gondolatai) 52

NÉZŐ

VEKERDI LÁSZLÓ: Transylván paradoxonok? 64
BOGDÁN LÁSZLÓ: Az új román prózáról – avagy utak és tévutak az Ő-től az Én-ig 76

KRITIKA

ALFÖLDY JENŐ: Tárgy: a lírai személyiség (Rába György: Kézrátétel) 86
SZIGETI LAJOS SÁNDOR: „Egy, ki márványból rak falut..." (N. Horváth Béla: József Attila és a folklór) 91

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

VARGA MÁTYÁS rajzai a 20., 27., 35., 51., 63., 85. és a 96. oldalon.

DIÁK-MELLÉKLET

CSERJÉS KATALIN: Üstökös-ember, Mont Blanc-ember (Vajda János)

KISS BENEDEK

Húsvét

Lombot fúj magából
a vadgalamb.
Dagadozó fákon
búg,
búg a hang.

Testünk-lelkünk ványadt,
tikkasztja bánat.
Üvegfúvók!
fújjátok
a zöld butéliákat!

Halott az ég és föld
glóriás királya,
lábszárcsontja
megtört,
döfte mellét dárda.

Harmadnap fölzúdul
káprázta tó fénnyel,
mi se sorvadozzunk
savós bárányvérrel,
váltatlan reménnyel!

Fújjatok zöld lombot,
szelíd vadgalambok,
torkotokból
tavaszi láng:
föltámadás harsog!

Újévi vers

Szeretném, szeretném
újból kezdeni
életemet –
feledném, feledném
fölöttem az ötvenet...

Mennyi vidámság,
terv és szándék
hant alatt bennem!
Kifelé megyek bár,
úgy érzem, még
meg sem születtem.

Anyám már meghalt,
de én toporgok
szülőnyílásánál az időnek –
szeretni kéne még,
szeretni kéne még többet!

Szeretni magunk-múlását is,
ha beteltenek a dolgok:
hiszen jussunk a boldogság is.
Ó, csak egy percig
lehetnék boldog!

Mit írtam is volt:
fekete világ,
fekete, fekete, fekete ének.
Ó, csak egy percig
találna rám, mit
várnék: az élet!

Örök Faust, ki
kárhozatot halmoz
kárhozatra,
de fényre mászik,
futós futrinka,
egy pillanatra!

...Szeretném, szeretném
újból kezdeni
életemet,
feledném, feledném
magam-hullását:
mögöttem az ötvenet.

Kiss Benedek 50 éves. Sok szeretettel köszöntjük!

SZÖLLŐSI ZOLTÁN

Ezredvégen

Árnyékával léckerítés
kőgerincen ásító borda
ezredvégen itt telkemen
tenger szürrealista roncsa

Jöttem szanaszét világom
hogy rendezzem Erőm sem kedvem
Azt is mit eddig sikerült
mindig emlékezetből tettem

Sárgán világít most a Hold
Sárga lent a körtefa lombja
De megint az égre nézek
mikor körtéjét földre dobja

Őszellő fényű csillagok
Darázs alszik pala ereszen
Félem mint Istent Hát fészkét
holnap ciroksepрűvel verem

Álomtöredék

billegő mohos háztetők
tanyák-e Vagy város
Sírásom eső temetőt
országot alámos

Eszmélet rúg szíven Őröm
ébredjek Hol vagyok
Ébredésem lassan őrlöm
s nem én
Angyalom vacog

TORNAI JÓZSEF

Ádám csodálkozása

Csak a történelmi ember? Ma már így teszem föl a kérdést: „Csak a történelmi ember veszett el?" Vagy mindenki, aki a huszadik században él és érzékeny? Más szavakkal: meg lehet-e kerülni a történelmet azzal, hogy belátjuk: nem az mutatja meg az üdvösség útját, hiszen nem hihetünk többé a tökéletes immanenciában?

* * *

Mózes és Jézus. Jézus, a nagy moralista s a szív ismerője nem találkozhatott olyan közvetlenül Jahvéval, mint Mózes, mikor a csipkebokor lángjai közül beszélt hozzá az Ismeretlen. Jézus már ismerősként emlegeti az Égi Atyát. Természetesnek veszi (s ebben igaza is van), ami számunkra ma is a legnagyobb s a legfontosabb titok: a mi istenünk szólította-e meg Mózest a Sínai hegyen?

* * *

Tiszta rím, asszonánc? Se ezt, se azt nem csendíti már fülünkbe ez a kor. Egyre inkább a szabad vers évadait éljük: nem találunk, nem hallunk semmiféle következetes ritmust a történelemben és az eszmékben.

* * *

Beethoven: A-moll vonósnégyes. Félrefordított fejjel hallgatom. Meg akarok halni. Nem lehet másként hallgatni, csak egészen oldalra fordított fejjel. Hulljanak bele a hangok az arcomba, mint a magok a frissen ázott földbe. Meg akarok halni: „Szomorú, ó, a test, és olvastam minden könyvet." Nem akarom tovább ezt a látszatot, ezt a látszatok miatti tűzvészben szenvedést. S ha még csak szenvedni kellene! De meg kell érteni, föl kell fogni, ami itt velünk történik. Ez az, amit Beethoven se bír elviselni: ahogy ezek a hegedűk sírnak, az az emberi lét mélyéről kitörő zokogás. Nincs vigasztalása, föloldása. Oda van a paradicsom! Minden lángban áll! Leborulok a földre és sírok a megsüketült, de metafizikai füleivel annál élesebben halló Mesterrel együtt.

* * *

A közvetlen érzékelés csapdája. Egyik-másik versem ugyancsak becsap. Elsőre nagyon egyszerűnek látszik a megírása. Ilyenkor igen hamar meg is írom az oldalamat is kihasító emléket vagy benyomást. A kész vers azonban már elárulja föl nem dolgozott természetét. Szinte minden sorát, jelzőjét hosszan, nehézkesen, hetekig tartó munkával kell javítanom. S amikor már szilárd halmazállapotúnak látszik, megint csak változtatnom muszáj, s éppen a legkritikusabb, legkényesebb pontokon.

S akkor végre világos a bajok oka: túlságosan közel állok még a leírtakhoz. Nem tudom átlényegíteni az élményt, mert nem merült még le a tudatom alá, hogy aztán onnan egyszer megtisztulva, fölékesítve, megerősödve, mágikus metaforáival vitathatatlanná válva, csakugyan megszülessen. Vagyis újra bebizonyosodik: szinte lehetetlen kimászni, ha az ember a közvetlen érzékelés csapdájába esik.

* * *

Az abszurd értelme. „Az abszurdnak csak akkor van értelme – írja Camus a *Sziszüphusz mítoszában*, ha nem fogadjuk el." De a normálissal éppen így vagyunk: nem fogadhatjuk el természetesnek, hogy a napok szakadoznak, elfoszlanak az évek s az ember semmit sem tudhat meg örök sorsáról, arról, hogy mi célból vettetett ebbe az elhihetetlen világba, ahol „szebbnek ítéltetik a tört szem, mint a ragyogó."

* * *

Szenvedés és remény keresztjén. Sokáig azt hittem, legjobb verseimet kivétel nélkül a szenvedés sajtolta ki belőlem. Mostanában egyre inkább ráébredek: egyoldalúan ítéltem meg a tapasztalatomat. Néhány alkalommal igenis a semmivel szembeszögezett remény, az önkéntelenül vagy valamilyen esemény hatására föltámadt bizakodás dolgozott bennem. Mondhatom: az vált a múzsámmá. Kétségbeesés és ünneplés keresztjére szögezve élünk és írunk a legszabadabban és a legintenzívebben.

* * *

Ádám csodálkozása. Miért nem tudta egyetlen nő sem úgy megnyitni magát előttem, hogy abból a paradicsom völgye virágozzon ki, mint ő? Elém terítette csókjait, haját vállamra borította, és a bőre hullámival elvitt valahova a léten és isten létén is túlra. Minden ott nyúlt el csodálkozó ujjaim és tekintetem előtt. Elindított és végigvezetett a belső útjain, mintha mindez természetes és a csillagoktól rendelt üdvösség volna. Pedig nem volt az: minden paradicsom mesterséges a huszadik században. Tudjuk, hogy nincs visszatérés, mégis vissza akarunk jutni az angyali sörények közé!

* * *

Megölni a szerelmünket? Vannak, akik elpusztítják szerelmesüket, ha az már végleg nem szereti őket vagy másba szeret bele. A szenvedély – úgymond – ezzel is igazolja erejét, és persze szabadulási vágyát. A halott már nem lehet hűtlen, s szeretni is lehet még, gondtalanul.

Én is sokszor elgondolkodtam a gyilkosság lehetőségén efféle helyzetben, de mindig más érzelmek vezettek. Én azt akarom, hogy akit szeretek, élhessen, boldog legyen, ha nem velem, mással. Gondolkodás nélkül, a legbensőmből ezt a boldogságot: a szerelmet, az élet örömét (joie de vivre) kívánom neki. Sőt, úgy érzem, ha csak kicsit is megszűnnék ezt kívánni, már nem szeretném annyira, amennyire tudatom szerint szeretem.

Ilyenformán arra gondolni, hogy meg kellene ölni, mert elhagyott? Ki vagyok én, hogy csak az méltó az életre, aki csupán engem választ bálványául? Nem, nem: én nem tartom magam az egyetlen „istennek" (s örülök is, hogy egyáltalán nem vagyok az!). A veszteség miatt érzett gyászom annál feketébb lehet, minél fehérebb lobogású örömöket, jókedvet, elégedettséget s új szenvedélyt képzelek volt szerelmem szívébe. Irtózatos arra gondolnom, hogy az én ostoba, szörnyeteg indulatom csak arra volna jó, hogy elpusztítsam őt, mintha a meghiúsult érzelemnek büntetéssé kéne válnia.

Éppen ellenkezőleg: szerelmemet csak az igazolhatja, hogy a legtöbb életbeli jót kívánom annak, aki szeretett, s most úgy folytatja földi útját, hogy megint imád valakit. Örömöt, örömöt kell kívánnom mindenkinek, de kiváltképp annak, akit itt belül mindennap megcsókolok.

* * *

A kapcsolat filozófiája. Meglepődve olvasom Rónay György naplóiban, milyen komolyan gondolja ő az isteni kegyelem dolgát. „Mindaddig félmegoldásokban mara-

dok, míg rá nem eszmélek a kegyelem realitására, s arra, hogy a vallás nem pusztán az evolúció eszköze egy »méltó« embertípus kialakítására, hanem a kegyelmi világrend transzcendentális törvényeinek behatolása a természet immanens törvényszerűségeinek világába." Néha olyan elesettnek érzem magam, annyira megoldhatatlannak látom a helyzetemet, dilemmáimat, hogy ez az utalás az isteni kegyelemre reményt ad. Hátha segít – egyáltalán nem érdemlem – a Szeretet Istene, hiszen ő az igazán „malaszttal teljes". (A malaszt eredetileg szeretetet kellett hogy jelentsen, mert lengyelül a *miloscs* szerelmet jelent.)

Viszont, ha a kegyelem isten szabad döntésétől függ, nem hasonlít-e némiképp a Kálvin-féle eleve elrendeléshez, a predesztinációhoz? Nem ismerem az utóbbi egész teológiai érvrendszerét, mégis azt hiszem, ha a világot összekötő univerzális szeretet a lényege, akkor nekem is szeretnem kell az Ismeretlent, tökéletlenségeim közepette is. Ez az odaadás az, amit 25–30 éves koromban, inkább panteistának mondható elképzeléssel „a kapcsolat filozófiájának" neveztem.

* * *

Gyermekpornó? Hallom a rádióból, hogy Ausztriában törvény készül a gyermekpornófilmek készítői, forgalmazói és vevői ellen. 3–5 évet kaphat a bűn elkövetője. Eléggé megdöbbenek: seholse állhat meg a zuhanás útján az emberi természet? A pénz hajszolásának csakugyan mindegy, milyen ocsmány eszközökkel sajtolja ki az eltévelyedett emberekből a gyors, könnyű hasznot? S majd lesznek, akik erre is azt mondják: nem kell megtiltani, akkor magától eltűnik? Hogy jöhet így el az apokalipszis ideje után a megváltás korszaka, amiről Hamvas prófétál?

* * *

Szeretet mint szerelem? Mindnyájan azt hisszük: szeretet és szerelem rokon érzelmek. Hosszú tapasztalat évei kellenek ahhoz, hogy ráeszméljünk tévedésünkre. Hiába mondjuk azt: „szeretlek" vagy: „már nem szeretlek", a kötődésnek abban a módjában, ahogyan a szerelmes megtapasztalja boldogságát és egyúttal boldogtalanságát, másfajta szituációról van szó. Ezt *kiszolgáltatottságnak* vagy *hipnotizáltságnak* kell neveznünk. A szeretet nem fosztja meg az embert a szabadságától, azaz értelme és akarata normális működésétől. A szerelemben pontosan ez történik meg. A szerelmes érzése attól kezdve valódi és teljes, amikor választásáról már nem maga dönt. Bárki megélheti ezt, aki ilyen vagy olyan oknál, érvnél fogva elhatározza: véget vet szerelmi kapcsolatának. Vagy nem képes erre, vagy ha mégis, roppant nagy árat, esetleg idegbetegséggel, depresszióval tetézett árat fizet érte. A szeretet soha nem csaphat át gyűlöletbe, az ún. szerelmet folyton fenyegeti ez az elsötétülés. A szeretet tiszta odaadás, a szerelem zavaros, ellentétek közt ide-oda vágódó szenvedély.

* * *

A szerelem mint lét. Miért nevezték a görögök a szerelmet őrültségnek, s miért hívjuk gyakran ma is annak? A szerelmes – ha csakugyan az – nem gondol többé az életre vagy nem szabad arra gondolnia, mert a létben van, s az annyival több, mélyebb, egzisztenciálisabb, mint az élet, hogy csak elronthatja vele a szenvedélyét. (Legtöbben el is rontják, amikor szerelmüket életük rendezésére, biztonságuk vagy jólétük megteremtésére használják föl.) Igen, de élet helyett a mély, sötét, fönséges, kiismerhetetlen

létbe merülni, úgy érezzük, nem lehet normális dolog. A lélek valahogy égni kezd, mintha az érzelmektől egyszeriben elérné a maga gyulladáspontját. És ez semmi más, mint őrület – a legjobb, mert a legtermékenyebb fajtából.

* * *

Az alkat is elaludhat. Kamaszkoromban „bandavezér" voltam a környékbeli gyerekek közt. Erre tett alkalmassá, hogy mindig voltak ötleteim, terveim: mit kellene csinálnunk; s ahhoz is értettem, hogy a fiúk ellentéteiben, vitáiban a mérleg nyelve legyek, a kibékítő. Ezeket a vezetői képességeket a kommunista uralom alatt tökéletesen el kellett nyomnom magamban, nehogy a rendszer eszközévé tegyenek.

A menekvés útja az irodalom lett, hiszen erre szintén erős volt bennem a hajlam. Vagyis a kifejezés, illetve az ismeret- és élménymegosztás ösztöne. Bizonyos értelemben ezek is vezetői tulajdonságok, csak nem a valóság, hanem a nyelvi, esztétikai értékek síkján bontakoznak ki. Személyiségem teljesen ennek megfelelően alakult át. Vezetői alkatomat sikerült végérvényesen elaltatnom. Olyan mélyen, hogy ha ma arra gondolok: politikai vezetőszerepet kellene vállalnom, félelmet és létbizonytalanságot érzek, s mindig az irodalmi értékrendet választom.

* * *

Galina és Misztiszláv hazalátogatása (1990 telén). „Nem Lenin és nem a cárok: az *oroszok* teszik olyan naggyá ezt a népet." – mondja Rosztropovics azon a nemzetközi sajtóértekezleten, melyet feleségével, Visnyevszkájával együtt tart, nem sokkal Moszkvába érkezésük után.

Nem tudom megrendültség és a legnagyobb elismerés nélkül nézni a világhírű művészházaspár dokumentumfilmjét. Emlékszem: tizennyolc évvel ezelőtt vállalták, hogy a hatalom minden nyomása és fenyegetőzése ellenére is befogadják az otthonából elüldözött Szolzsenyicint. Ezért fosztották meg őket az állampolgárságuktól. Így kerültek Amerikába. Galina egy BBC-beli interjúban kifejtette: „Míg New Yorkba nem értünk, fogalmunk se volt arról, mi a szabadság. Otthon sose volt módunk, hogy mi magunk döntsünk a dolgainkban." Nem volt igaza: amikor Szolzsenyicin mellé álltak, tökéletesen bizonyították szellemük, akaratuk függetlenségét. Nagy emberek, a század példamutatói.

* * *

Az amerikanizmus. Sokkal nagyobb veszélye a XX. századnak, mint a kommunizmus és a nácizmus. Nem lehet körülhatárolni, mi is valójában. Olyan, mint az édes illatú gáz, mit parfümként szívunk be gondtalanul, s csak akkor döbbenünk rá, hogy mérget nyeltünk, mikor már végez velünk. Az amerikanizmus: a pénz. Az emberiség egyetemes csalimadara. Hatásának titka, hogy egy eredetileg szimbolikus, tehát dolgokat helyettesítő eszközt, amelynek ilyenformán nincs saját léte, létként céloz meg, és minden mást ennek rendel alá. A pénzfetisizáló civilizációk ennek következtében valóban az üresség, a legrosszabb értelemben vett semmi áldozatává válnak. A pénznek mint minden alapértéket félretoló „értéknek" imádata: ez az amerikanizmus terjedésének és ellenállhatatlanságának magyarázata. Nem tűnik föl, hogy antihumánus, hogy megfoszt a szabadságtól, a természet és az emberi személyiség méltóságától.

A nácizmus vagy a kommunizmus „eszméi közt" könnyű volt fölismerni „az űrt". Az amerikanizmus a nyitott társadalom vezetőerejeként jelenik meg: demokráciát, emberséget, civil magatartást, az emberiség hagyományainak tiszteletét-ápolását ígéri. Nincs szabadelvűbb alkotmány, mint az amerikai. A társadalom türelmes: nincs

már faji megkülönböztetés, nemzeti előítélet, noha a néger- meg az indiánügy még mindig traumatikus teher az Államokon. Nem nyomasztják az amerikai polgárt az európai feudalizmus maradványai sem. A hatalmas országnak azonban csak kétszáz éves múltja van. Ez nem elég ahhoz, hogy a modernséget, azaz a szellem megromlását és fokozatos visszahúzódását megakadályozza.

Nem marad más, csak a habzsolás, a dolgok és tárgyak utáni mohó vágy. A pragmatizmus, amelybe minden antihumánus tett, gondolat belefér, hiszen az elméletnek nincs értékkritériuma. Világos, hogy minden teret betölt a technika, ha egyszer az elveket többé nem érzékeli egy civilizáció. Belülről kifelé fordul: minden a siker, s már senki sem kérdezi: mi az emberi lét értelme, mik azok a metafizikai föltételek, amelyek között életünket beépíthetnénk a valóságos létbe, nem pedig annak hamis formájába: a hatalomba, a harácsolásba, a hétköznapi fogyasztási cikkek szintjére leszállított gyönyörökbe. Az amerikai dráma, költészet, regényírás, de főként a film hanyatlása jól mutatja a szellem hiányát. A hollywoodi film-imperializmusnak nem az az oka, hogy „nem tudnak" rendezni, hanem az, hogy rájöttek: a sokmilliós pénzhaszon titka a banalitás. Az erre a szintre leszállított film – mindegy, hogy játékfilm, thriller, krimi, akció- vagy szex-, illetve pornofilm – a világ bármely táján eladható a moziknak, televízióknak egyaránt. Arról az ún. „zenéről" is érdemes beszélni, amit általában a rockegyüttesek játszanak. Övék az ifjúság, s szintén övék a pénz: zene nem marad, csak valamilyen elektronikus „zaj", amely egyúttal jól illusztrálja a nyugati világ kultúrájának „ünnepélyes" összeomlását.

Az amerikanizmus befejezi a nihilizmusnak azt a folyamatát, amelyet a kommunizmus és a nácizmus „emelt" állami és tömeggyilkos világszintre, s amellyel szemben legföljebb a társadalomból végleg kivonulva, mondhatnám, a sivatagba húzódva, anachoréták módjára lehet csak védekezni. Másutt mindenütt utolér, mert „soft, warm and sweet": *halálosan édes.* Az amerikanizmus nem ellenség, nem személy, nem eszme, annál inkább az a névtelen antikrisztus, akiről Hamvas beszél. Megjövendöli, hogy eljön. Folyton ezt jövendöli.

* * *

A királyok titka. A történetre már nem emlékszem. Az mégis jól megmaradt bennem, hogy fölébredve azt kiáltottam: „De hiszen ez a királyok titka! Mindenféle uralkodásra vállalkozók titka!" S hogy mi ez a titok? A törzsfőnek, a fejedelemnek, a gengszterbanda vezérének, a diktátornak, röviden: a királynak *gyilkoltatnia kell!* Lehet, hogy a király lágyszívű, akkor is; lehet, hogy igazságos, akkor is; lehet, hogy szent és istenfélő, akkor is. Aki a trónra ül, annak másoktól meg kell védenie ezt a trónt; a hatalmat, s a hatalomhoz vér kell, élet, szív, mások szíve. S a király gyönyörködve vagy izzadva, rettegve, közönyösen vagy bűnét meggyónva, aláírja a kivégzésről szóló parancsot. Ez a királyok titka, az uralkodás szörnyűséges törvénye! Boldog, aki sose ül föl a trónra!

* * *

Úszni az áradásban. Úszni abban az áradásban, amellyel a másik szenvedélye önt el: ez a szerelmi elveszettség s egyúttal az üdvözülés lényege. Többé nem a magunk lábán járjuk be a világ tájait: egy más, ismeretlen hatalom „ragad el", s szó szerinti „elragadtatásban" rohanunk végig az időnek azokon a lépcsőin, amerre ez az ünnepi állapot visz. Mindenesetre nem kell gondot viselnünk magunkra: bizonytalanságunk vagy jövő-félelmünk megszűnik. A teljes jelen tölt el. Soha máskor nem azonos annyi-

ra az Én az idővel, mint amikor egy másik Énnek megadja magát, ahogy beporzáskor a virág megtermékenyül, anélkül, hogy a termésre gondolna. Az aratás már nem áradás.

* * *

A kettős látás életérzése. Még mindig nagyon nehezen tudom megfogalmazni a *kettős látásból* következő életérzésemet. Csak azt tudom: „azóta" valami alaposan megváltozott bennem a dolgok, események megítélésében. Mindig tiltakozom magamban, ha túlságosan bele akarok merülni valamilyen irodalmi, politikai vagy emberi viszonyokat érintő ügybe. Az a homályos ösztön dolgozik benne, hogy ami itt a földön velem vagy a világgal történik, elvesztette számomra az igazi jelentőségét. A létezés dolgai elsuhanó tünemények lettek: mintha minden esemény, tény csak a kiviruló, s aztán elsárguló és leszakadó levél gyors egymásutánban következő elvillanása volna. Csupán azt nem tudom, *honnan* látom én ezt ilyen „múló pillanatnak" – honnan nézem valójában a dolgokat, történéseket: van-e módom arra a végleges kívülállásra, amire a kettős látás elve végül is lehetőséget ad? S mint magatartást, döntést, voltaképpen a *lemondást* tenné szükségszerűvé?

* * *

Az üres, hideg apotheózis. A Teschauer-ablak két üvegtáblája közé került őszi katicabogár: mindent jól lát a vakító fényben, ott van előtte és mögötte az egész ragyogó természet. Le-föl mászik az üvegen, hogy a kijáratot, vágyai lehetőségének az útját megtalálja. Soha nem sikerülhet neki. Ugyanilyen az ember metafizikai lehetetlensége: minden adva van, sugárzik ránk örökre nyugtalanító fénnyel. De ott a „de": a kemény, áttörhetetlen ablaktábla. S végül a pusztulás. Néhány nap múlva halál a dicsőségben, üres, hideg apotheózisban. Nem, nem: legjobb a katicabogárnak világra se jönni!

* * *

Az abroncs alatt. Be kellene ismernem: tévedtem. Aztán egészen pontosan megfogalmaznom: a kommunista évek szoros abroncsa alatt nem makkegészséges személyek, igazságra, szabadságra éhes modern társadalom szenvedett, vágyakozott a szörnyű történelmi súly megszűnése után. Nem: az abroncs alattiak, úgy látszik, másféle tünetekkel, de ugyanolyan torzak, betegek, mint az afölöttiek voltak. S amint az iszonyú vas csakugyan szétpattant, föltárultak az összes kóros elváltozások.

Ez az, amire nem számítottunk, még csak nem is sejtettük. Mindnyájan súlyos személyiségváltozáson mentek és mennek át, akik a fölszínen vannak, s főként, akik vezető szerepet vagy hatalmi pozíciót vállaltak. Ezt kellene gondosan megvizsgálni: ezeket a tudatalattiig ható egyedi torzulásokat, jelentős és közepes értelmiségiekben, politikusokban egyaránt. Ködös gondolatokat fejtegetnek, gőgösek lettek; mellébeszélnek; föltétlenül ragaszkodnak „igazságaikhoz" és ellenfeleiket ellenségnek tekintik. A jellegzetesen magyar sértődöttség és az álnagylelkűség utálatos nyálkája ott lóg az arcukon.

* * *

Tahiti közmondás. „Egy polinéz akkor hagyja abba az evezést, amikor meghal." Egy költő nem akkor hagyja abba a versírást, amikor meghal? Egyikük se juthat a tenger végére soha.

* * *

Ahogy a muzsikáról beszélnek a zenetudósok. Az elragadtatott, némelykor már-már elfulladó hang: mit jelent ez? Mintha költők mondanák a versüket. Nem arról van szó,

hogy zenéről nem lehet „beszélni"? Hogy a zene titok még a szakértőknek is, és nem is a szó tartalma mondja igazán a lényeget, hanem az az eksztatikusság, ahogy kénytelenek a tudósok is megszólalni? Csak suttogni, elcsukló, izgatott hangon lehet szólni arról, ami a zenében hatalmas alakot ölt, de verbálisan „leírhatatlan" (unschreiblichbar)?

* * *

A tárgyak gonoszsága. Vagy legalábbis gúnyossága. „Van a tárgyaknak könnyük." (Sunt lacriamae rerum.) De van emberellenes természetük is. Fordítva veszed föl a pulóverod, rosszul gombolod be az inged, leesik a törülköző a tartóról, becsattan mögötted az ajtó, amikor nincs a kezedben a kulcs, s még számtalan eset: nem azt kell gondolnunk ilyenkor, hogy nem elég a magunk baja – még a tárgyak is ott ellenkeznek velünk, ahol csak tudnak? Már a dolgok összeesküvését érzem magam körül, de lehet, hogy csak öregkori babonásságom vezet félre.

* * *

„Titkos bánat szobájában." Senkinek sem mondhatom el, hogy vergődök paradicsomi és kiűzött állapotaim között. Hogy azt a szerelmest, akit egyszer megtaláltam, de akit (természetesen) nem tudtam megtartani, most örökös mérceként látom magam előtt, s nem győzök szomorkodni azon, hogy elszakadtunk. Nem az a kor ez, melyben akár csak magánbeszédben szót keríthetnék erre a „titkos bánat szobájának" nevezett kétségbeesésre. Ezért hordom a maszkomat, mintha vidám, normális irodalmár volnék, akit csupán az a hiúság vására izgat, ahol mindenki maskarának öltözik.

* * *

Betörni a világirodalomba. Mindig gyanús volt nekem az az érvelés, hogy csak azért nem tudunk „betörni a világirodalomra", mert ismeretlen nyelvű, kis nép vagyunk. Hiszen ez csak a líra, a költészet dolgában lehet igaz. A költészet a nyelvi létezés formája, s ha ez távoli, megközelíthetetlen a maga eszközei miatt, akkor átléphetetlen a szakadék. (Meg kell jegyeznem: amikor tizennégy-tizenöt évvel ezelőtt a „Modern Hungarian Poetry" c. antológia valóban „betört" az angolul beszélő világba, az volt az általános külföldi kritika, hogy: „Lám, jó ez a magyar líra, semmivel sem rosszabb, mint az angol, amerikai, francia, német vagy spanyol, de nem annyira más, eltérő, mint gondoltuk.")

Egész irodalmunk teljesítménye azért nem vált a világirodalom elismert, földolgozott részévé, mert nem voltunk képesek *valamire.* S ez a *valami:* a nagy figurák teremtése. Azoknak az univerzális, tehát minden ember, az egész világ számára mintát adó alakoknak a megalkotására, akik az ember léthez való viszonyának a szimbólumai koronként vagy minden időben. Médea, Antigoné, Oidipusz, Cid, Hamlet, Bovaryné, Raszkolnyikov, Don Juan; Don Quijote, Robinson, Ahab kapitány, Karenina Anna, Candide, Peer Gynt és a többiek jól mutatják, miről beszélek. A magyar irodalomnak, regénynek, drámának, elbeszélő költészetnek egyetlen ilyen lét-jelképet sem sikerült eddig létrehoznia. Talán ezután?

* * *

A szerelem szürrealizmusa? Nem tudtam volna meghatározni, mi a szürrealizmus a szerelemben, illetve, hogy miért szürrealisztikus a szerelem, amikor az azonos című verseskönyvet írtam. Az világos volt számomra, hogy amit átéltem, szürrealista dráma. De hogy elvileg mit jelent?

„A szürrealizmus elsődleges szándéka szerint az abszolút lázadás, a teljes engedetlenség, a szabályok semmibe vétele, a humor és az abszurd kultusza, minden ellen folytatott, mindig újrakezdődő perként határozza meg önmagát. Nyíltan, éberen, kihívóan elvet minden meghatározottságot" – írja Camus. S nem illik-e rá minden szava a szerelemre? Az is lázadás, vagyis tagadása összes körülményeinknek, s az üdvösség és bukás, amivel jár, éppen abból ered, hogy a mindennapi valóságon túllépünk – a semmibe.

* * *

Álom Nagy Lászlóval. Miért álmodtam vele, most először a halála óta eltelt több mint tíz esztendő után? A képek erre nem adnak választ. Növendék kukoricás szélén igyekszünk valahova, Lacin nem látszik, hogy egyik lába nem ép. Nem sántikál. Nagy egyetértésben arról beszélgetünk: a jelen ítélete szerint ő az igazán nagy tehetség, bár nem lehet tudni, később, a korszellem változásai következtében, nem egyenlítődhetnek-e ki az ilyen különbségek?

Képváltás. Már egy nagy, népes társaságban vagyunk. (Előzőleg valahol, talán egy rejtélyes ruhaüzletben, bámulatosan szabott, fekete zakók között válogatok, s Laci helyeslő bólogatása közben kiválasztom a legszebbet.) A zakó most rajtam van, s jó érzéssel tölt el. Laci mellettem ül, beszélget, tréfálkozik, ölében igen szép, de roppant picike nővel. Távolabb és az én oldalamon is rendes növésű, izgató nők ülnek, ámde én valahogyan csak Lacit méltatom figyelemre. A nők mintha tiltakoznának az apró kis nő túlságos pályolgatása ellen. Laci nevetve elhárítja ezt, s még nagyobb szeretettel szorítja magához a valóban gyönyörű, babaszerű nőt.

Újabb képváltás. Az egész társaság vonul valahova. Szőlőbe érkezünk. Hatalmas fürtök a tőkéken. Azt érzem: a szőlő másé, egyetlen szemet se szabad leszedni. A többiek azonban, köztük Laci is, valósággal rávetik magukat a fürtökre, s egymás után fosztják le a tőkéket. Erre már én is nekilátok a habzsolásnak. A szőlő tele emberekkel. Laci kézen fogva vezeti az apró asszonykát. Mindenki beszél, csámcsog, és halad át a szőlőn. Karneváli hangulat.

Harmadik képváltás. Kerítés mellett, fasorban ballagunk, Laci és a kicsike nő mögöttem, néhány lépéssel lemaradva, jókedvűen beszélgetnek, nevetgélnek. Ünnepélyesen öltözött férfiak és asszonyok jönnek velünk szemben. Nagyon nyúlánkak, magasak a fák, eső szemerkél, s én ebben az esőben, a jólöltözött sokaságban *anyaszült meztelenül* lépkedek. Senki sem lepődik meg, nem háborodik föl, mintha természetes volna, hogy egy ismert társuk meztelenül jár. Gondolkodom erősen: nincs-e ruhátlanságomban valami szégyenletes vagy bűnös, de aztán az jut eszembe: nem először vagyok felöltözött emberek között meztelen. Ebben megnyugszom, hátrapillantok Laciékra: vajon ők mit szólnak hozzám? Mosolyognak rám.

Mindegyik képben arra kell figyelni, ami nem természetes. Az elsőben arra, hogy Laci nem sántít, mintha egészséges volna a lába, ami azt jelenti, hogy ennek a testi fogyatékosságnak semmi negatív hatása nem volt a lelkére, s főként a szellemére. A második jelenet kisalakú nője egyszerűen egy jelző megtestesülése: Laci utolsó szerelme K. A. volt. A hatalmas szőlőfürtök azt az óriási alkotóerőt és életbe vetett bizalmat vizionálják, amely Laciból és verseiből olyan mitikus méretekben áradt. A ragyogó gyümölcs amúgy is a szépség meg a szenvedésen aratott diadal, megdicsőülés jegye. A befejező képben megjelenő meztelenségem, azt hiszem, az egész álomsorozat koronája és értelme, éppen ezért éppolyan könnyű, mint nehéz magyarázni, hiszen nyilván a Laci költészete és lénye iránti teljesen nyitott magatartásomról van szó, ráadásul eb-

ben a jelenetben már nem ő, illetve ők ketten állnak reflektorfényben, hanem én. Az én sorsom ismertetőjegyei bontakoznak ki benne: a naivság és kiszolgáltatottság: mind a kettő állandó zavart okoz, és önvizsgálatra kényszerít. De itt éppen a nagy költőtárstól kapnak világos igazolást és megerősítést.

* * *

Ó jaj, költészet! Csak amit abból az ismeretlenből áthall s áthoz, csak amit abból a fölfoghatatlanból megsejt és megsejtet, pontosan úgy, ahogy gyerekkoromban megéreztem, pontosan úgy, ahogy ez a titok önmagában fölfejthetetlen – csak ami a versben ebből megmarad, illetve valahol a szavak és képek alján lerakódik, mint az aranymosó serpenyőjének fenekén néhány aranyszemcse – csak az az igazi vers: valami, ami mégiscsak elárulja, bár tilos, büntetendő, letagadható és letagadandó: az, hogy istenekkel ültünk egy asztalnál, és ittunk az öröklét fénypoharából.

Ó jaj, költészet! mondd el, hogy „non omnis moriar" – ez itt azt jelenti: nem vagyok árva, azt jelenti, valakihez tartozom a különben hideg, közönyös semmiben. Ó jaj, vers, cáfolj meg minden immanenciát és materializmust. Nem akarok elveszni a hasznok és érdekek törmelékében, darabokra szakadt lélekkel heverni a mindenség egyik pókhálós zugában, akár egy véletlenül levert görög váza!

* * *

A teremtés tévedés, vagy...? Az isteni, a szellemi kimozdulása önmagából azzal az egyensúlyvesztéssel járt, amely csak a Nagy helyrehozatallal szüntethető meg. Azt hiszem, ilyesmi rejtőzhet a különféle eszkatológiák, utolsó ítéletek és Második Eljövetelek teológiája mögött. Természetesen a buddhista nirvána gondolata mögött is. Hiszen most már látjuk: ebben a teremtett világban a diszharmónia az úr, nem a szellem.

* * *

A vágy. Visconti filmjét nézem. *A vágy* arra tanít, hogy a szerelmesnek – éppen a szenvedélye miatt – nincs esélye arra, hogy szeressék, vagy hogy szerelme megmaradjon, hogy boldoguljon a szerelemben. A szerelmes rohan, nem tud megállni, míg bele nem zuhan a szakadékba. Vagyis, míg rá nem döbben: nem viszonozzák az érzelmeit, becsapják, egyedül van. Csak akkor volna esélye, ha le tudna mondani, meg tudna maradni a lángban, amelyben él. De akkor nem volna szerelmes. Ádám és Éva ismétlődő mítosza ez: azt hiszik, együtt, egymást átkarolva küzdenek a létük lángjaival. Aztán kiderül: Ádám is, Éva is önmagában ég, s „köztük a jeges űr lakik". Biztos, hogy ez a kiűzetés egyik, s nem is a legmellékesebb értelme. Ádám vagy Éva lángolva menekül, mintha benzinnel volna leöntve.

* * *

Az igazi kiűzetés. Férfivakság, férfirövidlátás bűvköréből nézve Ádám bűne nyilván abban áll: nem ébredt rá, hogy Éva szerelme az egyetlen, az első és utolsó kozmosz számára. Élte, tapasztalta a testi-érzelmi odaadás minden áldását, amit csak asszonyától megkaphatott, ez azonban olyan természetes lehetett neki, hogy nem rázta meg rendkívülisége és pótolhatatlansága. Csak később, a száműzetés éveiben jelenhetett meg előtte számtalan éjszaka és reggel víziója, s akkor döbbenhetett rá sírva, mit jelentett az, ha Éva őzgida-puha, meleg térdeit a nyakára csukja s úgy egyesül vele, hogy közben hatalmas ölét, dereka, keble, válla s mosolya, hajbozontja teljes szépségét a szemébe, agyába ihatja.

Ilyenformán a mítosz értelmezésére újabb rést találunk, hiszen ha – mint mondani szokták – Ádám és párja, Éva együtt menekült az édenkertből, együtt szenvedte meg a külső sötétség, a vadállatok, a munka és a félelem összes átkát, akkor azért a férfi-nő viszony mai lélektana felől tekintve, nem beszélhetünk kiűzetésről, bukásról. Ezt csak akkor tehetnénk, ha valamilyen oknál fogva (mert volt különbség kettejük viselkedésében, mikor a Csábító megjelent) elszakadtak volna egymástól. Férfi és nő pokla az, ha elveszítik egymást, ha mindörökre bezárul előttük az idő és reménység kapuja. Azt mondhatjuk tehát: a mítosz vagy elhallgat valamit, vagy csupán arra figyel, ami az isten és az ember viszonyában történt a múlt mély kútjában. A mai Évák és Ádámok ellenben tudják, sokszorosan megkínlódva tudják, hogy egymás szerelmében megmaradni vagy abból kiszakadni és egyedül keresni istent: ez az igazi különbség üdvözülés és kárhozat, paradicsomi állapot és kiűzetés között.

* * *

Az egyetlen dolog. Ádám tudja, végül egyetlen dolga maradt: ki kell bírnia a fájdalmat és a hiábavaló vágyakozást. Abból kell kiindulnia, hogy Éva messze van, nagyon messze tőle, talán már a létezésen is túl, s ez azt jelenti: magában kell tovább vándorolnia. Az isten éppúgy jó, mint rossz hozzá. Legföljebb azért könyöröghet, hogy mielőbbi és nem túlságosan kegyetlen halállal vegye vissza az életét. Azt az életet, amely számára örökös meghasonlás, válság; egy-egy pillanatra föltörő örömsikoly és megvilágosodás – de aztán sötétség és félelem. Vagyis: ide-oda vágódás a szeretet meg a szorongás között. És most már öregen, belátja: nem is lesz másként. Éva emlék, a tudatlan és várakozó ifjúság emlék. S ő talán örül is, hogy nem szomjazza már a jövő meglepetéseit, amit általában gyönyörnek és szépségnek neveznek az emberek.

* * *

A határ-költészet. Már csak az immanens és transzcendens határán elizzó költészet érdekel. A pusztán földi részletszépségekbe belevakult versek messze kerültek tőlem. Magam se akarok ilyeneket írni, írtam eleget. Sursum corda! Még talán lesz valami kínzóan-éles öröm abban a Pilinszky-féle „halálos magasban". Mert nem a kettős látás ösztönösen megtalált példája a szinte naponta mondogatott négy sor?

Ama kései, tékozló remény,
az utolsó, már nem a földet lakja,
mint viharokra emelt nyárderű,
felköltözik a halálos magasba.

Mondjam azt, hogy az olvasó legalább olyan nehezen, lassan jut el a „végső valóság" fölismeréséig, ahogy a költő eljuthatott? Nem ingyen érjük el a megvilágosodás ilyen határozott állapotát. A tagadást és igenlést. Aligha van jobb szavunk erre a belátásra, mint a *remény*. Hiszen emberi aggyal és lélekkel csak bizakodni lehet abban, hogy van egy igazi, egy ideális világ. Hogy létezik egy hamis, vagy legalábbis konkrét realitás is, abban Pilinszky sem kételkedhetett. De hogy melyiket tartotta fontosabbnak, azt alighanem pontosan érzékelteti ennek a versnek a tragikus ünnepélyessége.

* * *

A nem született ember. A megszületés, meg nem születés antinómiája még csak nagyobb attól, hogy Ádám egyenesen a Szellem műve. Szerelemből, szeretkezésből

majd csak ezután származnak embermilliók sok viszontagságra és véletlen örömökre. Ezért nem tudjuk soha végérvényesen eldönteni: jó-e vagy rossz új ivadékokat nemzeni, foganni, világra hozni. A teremtés mítosza mindenesetre azt jelenti, a döntés nem a mi kezünkben van, bár örökké gondolkodnunk kell azon: adjunk-e újabb áldozatokat a szenvedés könyörtelen kezébe. Nem létezik érzékeny lélek, aki nem borzad meg a létezés nyomorúságán. A legmélyebb érzésem nekem is az a kétségbeesett, tehetetlen megdöbbenés, ahogyan a növények, állatok, emberi lények tökéletes, föloldhatatlan kiszolgáltatottságát tudomásul veszem. Kinek, minek vagyunk odadobva, mint valami áldozati madarak, bárányok? Erre nem válaszol a kiűzetés mítosza. Ez a válasz homályos marad vallások és különböző korokban kigondolt metafizikák magyarázataiban is. Hiába kérdezünk rá: senki sem mondja meg, mi volt a bűnbeesés, az emberi nem megromlása. Ez az a titok, amelynek kétes öröme és biztos fájdalma a hatalmába kerít, amikor utódainkat elindítjuk azon az előre tragikusnak tudott pályán, amelyre természetesen nem gondolunk az egymásnak kölcsönzött ősi gyönyör pillanatában.

* * *

A három istencsináló nép egyike. A zsidóságra sose mint zsidóságra gondolok. Nem is úgy, mint a többi emberre. A három nagy istencsináló nép egyikeként tisztelem és csodálom őket, akárcsak a hindukat és a görögöket. A próféták népének köszönhető az emberiség alapmítoszai közül is a talán legnagyobb: Ádám és Éva fölfejthetetlen története. Azóta se tudunk sokkal többet magunkról: olyan komplex színpad ez, ahol összes kérdéseink fölrémlenek, s a válaszokat is megkaphatjuk, ha szinte szürrealista képekbe bújtatott titkukat kellőképpen megértjük. Alig hihető, hogy ebben a drámában már minden lejátszódott, ami az emberi lénnyel történhet. Pedig így van: olyan, mint valami jóslat, mint valami előkép. Mint Vörösmarty Előszó c. mitikus verse, amelyben szintúgy benne van az emberi nem rossz útra fordulásának víziója. A Tudás Fájának filozófiája mellé tegyük oda a szanszkrit világ lélek fogalmát meg a görög mitológia isten-, szellem- és emberképzeteit, és összeáll annak a képe, amit létnek (és nem létezésnek) nevezünk, s amire, ha már elfeledkeznénk róla, újra és újra figyelmezteti a kereszténység akár csupán halvány bélyegét viselő embert is az Ószövetség költészete.

* * *

A Misztérium. Ádám tudott valamit, amit mi már nem látunk tisztán. Ő nem nevezte istennek, úrnak, teremtőnek a legvégső Erőt és Szellemet, hanem Misztériumnak. Megélte, hogy ennél a névnél nem juthat közelebb a Névtelenhez; belenyugodott, sőt, örült neki, hogy amivel (akivel) együtt kell léteznie, az maga a Rejtelem, a föl nem oszlatható Köd, a Megérthetetlen. De ott dobog az ő szívében is minden lény és dolog leglényegében is, mint Semmi, mint Minden, mint Harag és Szeretet, mint Befogadás és Elutasítás. Csak éppen nem érheti el se az értelem, se az érzékek. Ádámban még volt valami ezeken túl, s az közvetlenül adta kezébe a kulcsot a dolgok zárához, s ezt az ismeretet vagy titkos viszonyt nevezte Misztériumnak. Még megvolt lelkében az analógiák, a mindent átfogó megfelelések hatalmas képessége. A jelek, jelképek most is villognak: csak belső szem kell a látásukhoz, amilyen Ádámé volt. De melyikünk szeme ilyen?

VISKY ANDRÁS

Áhítatok

kérész esők, kelet felől,
amerre, mindig így már,
az ablak. illatuk hagyottan
a cseppek, vég jő, madár
veri felhők cafat alját,
toronytól toronyig fölfeszül
a vihar vászna, nedvét alá
engedi, kövek, lámpaoszlopok
pengnek; cserepek alatt, mint
a darazsak, a halál fehér
arcú ismerői a levegőég
otthontalan állatait fürkészik
akácok halálos hintájában

*

akácok halálos hintájában
a lemenő nap, tisztult ég
tetemekkel borított utakra
néz, elidőz alant a kövek
között, önnön múltját
tekintete sugaraival matatja,
zúzott csontú bagoly vonszolja
iszonyú súlyú testét, ájult
gyümölcsökre lép, ismeretlenek
mind, hideg, hamuszín húsuk
a sárban szertemállik, ő meg
maradék melegét kifújja
magából, az épület mögött,
hátul, meghitten

*

hátul meghitten hóra hó,
tartja a szóbeszéd, ám addig
még hiábavaló történetek,
tudható, bolygó ebek, szélütött
majorság vonaglik némán a
házak között, miként a lent bicegő
pára, addig még hullnia kell,

így, neki-nekifeszülve saját
teste tollat borzoló fojtott
tüzének, vér csapadéka léte
gyér fényű hajlékaiban, erek
korbácsütései föl-fölrángatják
nedves lényét, libeg-lobog,
mint egy roncs, gazdátlanul,
szemhatárig

*

és vissza. ki szólítja: föld?
ég? kő? tenger? reászorul a
dévaj évszak, térségei, bármerre
indul, sántít suta félsszel,
bejárhatatlanok, valamennyi
föllebegésekor elhágy valamit,
ami égi jelenéssel összecsomózta,
a nevét végül és a gondviselő
gyanakvást. azután, a farakáson
állván, fényképezkedik még, tűr,
imbolyogva kissé, amíg egyenként
odaállnak és tollát érintve a gépre
élccel visszanevetnek. ő meg halálát
vajúdja, várakozva, csendben

*

pára száll föl, szerte, két
szárnya mozdulása elismételni
látszik születését, virító hasábok
gurulnak alá, mikor elrugaszkodik
és a valót végleg odahagyja

*

látni még a megfáradt tollak örömét,
védekezve peng a csőr az ég titkos
ütőhangszerein, ide, oda, majd
villám kél recsegve, belül,
csattan fondorlatosan, messze
világló retesz. vala pedig mintegy
hat óra, és sötétség lőn az egész
tartományban mind kilenc órakorig

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

Dallam

Emily Dickinson emlékére

Sajog a semmiben a sok,
sürög a sokban is a nincsen.
Esők suhognak – hallgatok...
Már senki sincs, ki rám legyintsen.

Már senki – már lélek, se test.
Se szem, se kéz, se cél, se tét...
Szeress nagyon! Szeresd! Szeresd
az űr kopár lélegzetét!

A boldog űr is elpihen –
suttog az okozat az okban...
Sajog a nincs a semmiben,
sürög a semmi – csak a sok *van.*

Szegmentum

Látott sokat: önlétén átsüvít
Egy gazdátlan sötét golyó, kiszáll
A semmi súlyos bársonyán keresztül.
Semmit se mozdít: elsüvít a szem.
Látott: lehúnyja végül önmagát.

Talizmán: Trisztán sóhaja

Izolda illess lüktető ereklye
Idők torkában hűlt homok peregj le
Viharba pördült megszélhüdt dereglye
Vergődöm ím kórság körülseregle –
Lakozz bennem s épüljek benned én
Létem betölt te vérző szent edény
Irgalmas kéz kard pengeél ha forró

Itt perzsel ég süt szív szirtjén a porhó –
Arcod vakít légy orvos benn Yseult
Arcomra leplet szorgos semmi szó

Von jetzt an

Úgy tartalak. Hajlott faág a holdfényt.
Húsomba forrsz. Szétolvadsz tenyeremben,
Miként szemembe tévedt látomás:
Képsorrá oldódsz, álommá mosódol.
Árvád vagyok, s tiéd az áldozatban:
Foglak, szorítlak, mint a fájdalom,
Ha angyalszárny csapdossa puszta arcom.

KÁNTOR LAJOS

Kolozsvári történetek

A kesztyű

Ebben a kesztyűtörténetben nincs semmi balladás. A helyszín méltatlan a schilleri előzményekhez. A szóban forgó piacon már a cirkusz sem üt tanyát – nincs hát oroszlánüvöltés, tigrisek vagy leopárdok vérszomjas bömbölése; a szörnyű macskák csak egérre vagy patkányra vadásznak. Ujjával nem int a király, nincs Kunigunda és nincs Delorges lovag. Legfeljebb aranyárus Gáborék kínálják, zsebből, a portékájukat.

A ropogós havon befelé igyekszem a szerkesztőségbe. Mindenki siet, már amennyire óvatossága a letakarítatlan utcákon engedi. Csak egyvalaki áll lecövekelve, a túlsó járdán. Idősebb férfi, kis kézitáskával a kezében. Előtte a hóban egy fél bőrkesztyű. Most ejthette le, nyilván mindjárt lehajol érte. De ő nem mozdul. Illetve, gyanútlanul babrál a táskán.

Mindezt ösztönösen regisztrálom, menet közben. S tanácskozom magammal: szólni kellene, figyelmeztetni az embert.

Egyelőre csak lassítok. Nem szívesen szólítok meg az utcán idegent. Különben is, mindenki vigyázzon a holmijára. De hát, hogyan is szólítanám? Magyarul? Románul?

A férfi (vagy tíz évvel lehet idősebb nálam, ám láthatólag jól tartja magát) még mindig egy helyben áll. Nem néz rám, pedig tőle pár lépésre megálltam. Nézem az emberemet. És a kesztyűt a földön. Egye fene, megszólítom. Magyarul.

– Uram, leesett a kesztyűje.

A férfi hangja felragyog. Mint aki csak erre várt.

– Nagyon szépen köszönöm.

Könnyedén, sportosan hajol le a fél kesztyűért, mintha a teniszpályán, labdáért nyúlna. Mozdulatában nincs meglepetés, nincs sietség. És elindul a híd irányába. Megyek én is tovább, az ellenkező irányba. Vagy talán ugyanarra? Mert hiszen egy társadalom-lélektani kísérlet alanya voltam az előbb. És egy műfajelméleti következtetéssel is gazdagabb lettem: az anekdotát és a balladát csak az úttest választja el.

Csillag

Mostanáig csak mint lónevet ismertem. De tágul (vagy zsugorodik?) a világ: a minap egy japán pincsit szólított így a gazdája. A hajdani kapubástya tövében.

A Tűzoltótorony lépcsőin évtizedeken át a macskák futkároztak. A kutyáknak inkább a külső fal jutott, legalábbis amióta vaspánttal lezárták a toronyhoz vezető ajtót. Mondják, holnap-holnapután (vagy azután) csillagvizsgálót nyitnak itt. Szép üvegesre be is fedték a torony tetejét, innen fognak kikukucskálni a messzelátón a gyerekek, persze, nem a múltba, hanem a világűr-jövőbe.

Egyelőre azonban visszazárták az ajtót, rárakták ismét a vaspántot, lakatot. A rohangászó japán pincsi nyugodtan megemelheti a bástyafalnál a lábát, senki sem zavarja dolga végeztében.

A sarkon előtotyog, kövéren és ráérősen, egy mélynövésű asszonyság. Belőle szállt ki tehát a már előbb is hallott, amolyan palócos „á"-val, rövid „l"-lel szóló kiáltás:

– Csilág!

A kutya nem hederít gazdájára. Az asszony viszont a moziba igyekvők tömegében nem láthatja a pincsit. Én, noha ki nem állhatom az ölebeket, emberbaráti meggondolásból (múltkori kesztyűsesetem sikerét nem feledve) elhatározom, hogy segítek.

– Ott fut – mutatok arra, amerről jöttem.

Az asszonyság rám néz, értetlenül.

Ösztönösen megismétlem, Csillag gazdájához fordulva:

– Ott a kutyája!

Most már szemmel láthatóan dühösen néz rám az asszonyság. Éppen csak hogy nem vesz fel egy követ, hogy felém dobja. Én továbbra is értetlenül nézek vissza rá. És újra hallom a kiáltást:

– Csilág!

Hová tűnt a bolgár kalauz?

– Ezt el kellene mesélnem nektek – szólna Esti Kornél, ha az a vonat nem vitte volna őt is olyan messzire, mint az általa elhíresült bolgár kalauzt.

A vonatok viszont nem tűntek el. Lerobbantak ugyan, de azért jönnek-mennek. Hozzák az idegeneket, messzire viszik a helybelieket. A bennszülött s az idegen helyet cserél. A nagy kavarodásban nincs idő éjszakai pöfékelésre a folyosón, a fülke előtt. Hogyan is lenne türelmünk meghallgatni a másik végtelen történetét, s a végén még vigasztalni is őt?

A társaság sem kíváncsi már Esti meséjére. Ugyan mire lehet menni manapság ilyen történetekkel? Mármint hogy az idegeneket az jellemzi, hogy annak az országnak a nyelvén igyekeznek beszélni, amelyben utaznak – az odavalók viszont, a helybeliek csak bólintanak, jelekkel értetik meg magukat.

A társaság tagjai ellentörténeteket tudnak. Rövidebbeket, amelyeknek tulajdonképpen csak csattanója van. Régebben anekdotának mondták. Van, aki viccnek veszi. Holott egyszerű helyszíni gyűjtések, miniriportok egy székely kisváros főutcájáról.

– Fiatal házaspár sétál az őszi napfényben, hat-hétéves kislányával. Előttük egy náluk is fiatalabb férfi és nő babakocsit tol, az asszony oda-odaszól, románul gügyög a csecsemőnek. A mögöttük haladó pár leánykája előbb csodálkozva néz, figyel, aztán előrefut, benéz a gyerekkocsiba, visszafut a szüleihez. Kérdőleg néz fel rájuk, aztán ő adja meg a magyarázatot:

– Milyen kicsi – és már román!

A társaságbeli angoltanárnő (persze, magyar) tud egy ennél is rövidebb történetet. Ő már Örkény egypercesein nőtt fel. Most egy saját félpercest ad elő.

– A megye történelem szakosainak tartottak előadást az új művelődési házban. Program végeztével ki-ki sietett ebédelni, ám a két, frissen kinevezett történelemtanárnak itt nem volt sietős dolga, ismerkedtek az idegen utcával. Az ő beszélgetésükből idézem (magyar fordításban):

– Hogy elmagyarosodott ez a megye...

Epilógus

Mikor is írtam ezeket a történeteket? Három vagy négy éve? Lehet, hogy ma reggel.

1992. november.

JUHÁSZ ERZSÉBET (ÚJVIDÉK)

„Valami leköti bennem a dalt"

Hónapok óta ismételgetem magamban nehéz sóhajok közepette: valami leköti bennem a dalt. E mondat eredetileg Kosztolányi Nerójából való, s nem valamiről, hanem valakiről van szó benne. De már annyiszor elmotyogtam magamban, hogy lassan átalakult, s függetlenedett az eredeti szövegtől. Teljesen önálló életet kezdve éli bennem a maga külön világát. Kezdetben esszé kívánt lenni az alkotói és a külvilági válságról, de a terv megvalósulatlanul porlott szét a hamuszín semmibe, a mondat pedig maradt. S maradt a válság is, kívül és belül egyaránt. S e kettős válság növekedik nap mint nap, végeérhetetlennek látszó kilátástalansággal.

Hogy mi minden az a valami, ami „leköti bennem a dalt", hogy most már maradjak e lírai megfogalmazásnál? Mindannyiunkat többé-kevésbé szakadatlanul nyomaszt. Kezdve a legközönségesebb kenyérgondoktól a filléres ügyekben való futkározásokig, s a félelmek hideglelős rohamai, szűnni nem akaró, tompa szorongások. De talán még ennél is inkább az a nyúlós, undorító massza, amely mindennek hatására elborítja az ember agyát, lehúzza a lelkét, hogy a legnagyobb öröme, ha végre alhatik, s nincs is tudomása arról, mi minden forgolódik lénye megvilágítatlan szegleteiben. Hiszen az a kibírhatatlan, ragacsos massza, mely elborítja az ember agyát, az minden áldott nap újra megteremtődik. A háború egyfolytában tart, a mozgósítások is, az elszegényedés is föltartóztathatatlanul, de ami igazán ragacsossá és undorítóvá teszi ezt a masszát, az a manipulációs masinéria, amelyet politikának neveznek, s amely naponta arcul köp bennünket vérlázítóan szemenszedett hazugságokkal, s egy olyan jövő ígéretével, amely e pokolinál is mélyebben pokoli.

„Az elodázott, el nem végzett, a korjelenségek belső tisztázást elspóroló írólétből" következnek sok esetben a szépírói megtorpanások és válságok – mondja Sándor Iván egy vele készített interjúban. Nehéz ennek a végére járni, mert sok-sok szálból tevődik össze egy-egy alkotói válság, az is lehet, hogy egyéni alkati adottságainkból adódóan következik be vagy marad el a szerencsésebbeknél, s úgyszólván soha semmi kapcsolatban sincs a külvilág válságaival. Nehéz lenne egyetlen írás keretében a mi világunk válságát elemezni. Hiszen ahhoz képest, hogy maholnap nem lesz mit ennünk, minden más csak részletkérdés. De ha mégis megpróbálunk előreláthatatlan jövőnkről gondolkodni, akkor nemcsak mindennapi kenyerünkre gondolunk, hanem mindenekelőtt az ifjúságra. Hány száz középiskolás és egyetemista tanul például külföldön, mindenekelőtt Magyarországon? Hova fognak beilleszkedni, ha tanulmányaikat befejezték? Oda, ahol tanultak, vagy visszajönnek mégis? Nyilván mindegyikük ott fogja felnőttéletét megszervezni, ahol erre esélye van. Esélye a boldogulásra, a tevékeny és kreatív életvitel kialakítására. Ha a mostani esélyek és esélytelenségek alapján latolgatunk, kétségtelen, hogy élni érdemes életet itthon nem remélhetünk. De elhihető-e, hogy a társadalmi-politikai mozgások ennyire kiszámíthatóak volnának? Mert ha igen, bátran kiírhatjuk Vajdaság „kapujára" is a dantei figyelmeztetést: „ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!"

Semmilyen megbízható adataink nincsenek arról, hogy mennyien hagyták el végérvényesen vagy átmenetileg Vajdaságot a magyarok közül. Félő, hogy rengetegen.

Nem magyarok is kétségtelenül, s ez lesújtó a többségi nemzet számára is, a kisebbségek esetében azonban egyenesen katasztrofális. Ugyanis nem lehet büntetlenül örökösen újrakezdeni. Az ember sohasem tanul meg tájékozódni. Egy-egy mikroközösségben való tájékozódás híján az ember örökké gyökértelen marad. A gyökértelenség viszont értékek híján nem más, mint vegetálás, még ha, tegyük fel, a jóléti társadalmak fogyasztói vegetálásáról van szó, akkor is az: éldöglődés. Értékek teremtése és megőrzése nélkül nincs értelmes élet.

Ritkán sétálok szülőhelyem utcáin. A rajtuk tapasztalható értékpusztulások jobban szíven ütnek, mint másutt. De nemrég úgy adódott, hogy újra megtettem egy bizonyos útvonalat, melyet gyerekkoromban hetente néha többször is. Az egész útszakaszról nem mondanék most egy szót sem. Csak a végállomásról. Egy több lakosztályos földszintes családi ház. Most ismeretlenek lakják. A meszelés és a fakapu most is ugyanaz. A nagykapu félig bedőlve, s szinte teljesen elkorhadva. Csupa gyom az egész virágoskert, a néhai homokozó is, melyet egykor bordóra festett saroktéglák kerítettek körül, mint ahogy az ágyásokat is. Az utcai sarokszoba legjobb gyerekkori barátnőm szobája volt. Ma félig üzlet – félig kocsma. Iszonyú ricsaj és piszok az egész helyiségben. A bejárati ajtóvá alakított ablaktól balra állt a zongora. Mellette könyvespolc. Valahol előtte állott egy kis fekete asztalka (valamelyik nagynéni örökségéből), s rajta (szintén az örökségből) egy nagy és nehéz tengeri kagyló – mélyülő szürke spirálisba sodródva. Valaha két kézzel kellett a fülünkhöz emelni, mert olyan nehéz volt. Az a hír járta róla, hogy fülhöz szorítva meghallani benne a tenger morajlását.

Sokat írtam életemben az otthontalanságról. Arról is, hogy emigránsok vagyunk, anélkül, hogy egy tapodtat is elmozdultunk volna a helyünkről. Fogalmaztam úgy is, hogy tősgyökeres idegenek vagyunk születésünk és életünk helyszínén. Pedig csak arról volt szó, hogy nem éreztem eléggé a magam gyökereit, s amit éreztem, az elégedetlenné tett, örökösen hiányérzetekkel telivé. De hát ez természetes is, hiszen aki értékeket akar teremteni és megőrizni, az mindig, mindenütt hiányérzetekkel küszködik. Még jobban meg van verve e hiányok átlátásával és átélésével, ha kultúra tekintetében oly szegényes helyre született, mint amilyen ez a mi vidékünk is, ahol az a kevés is, ami volt, alig egy-két év leforgása alatt semmivé válhat. S erre ez a mostani háború alaposan ráeszméltetett.

Olvasom Czesław Miłosz esszéjét a száműzetésről. „A száműzetés – írja – épp viszonyítási pontjainktól foszt meg, amelyek pedig segítségünkre lehetnének, ha terveket szövünk, célokat keresünk vagy teendőinket szervezzük meg. A szülőföldjén mindenkit sok kapocs fűz az elődeihez; az írókhoz, ha író, a festőkhöz, ha festő az ember, s e kötődésekben a csodálat és szembehelyezkedés egyaránt jelen van. Igyekezünk őket utolérni vagy túlszárnyalni, hogy nevünk a falunkban, városunkban vagy országunkban megbecsült nevek mellé kerüljön. Külföldön mindebből semmi sem marad, kikerülünk a történelemből – ami mindig egy jellegzetes földdarab története –, s szembe kell néznünk – hogy egy emigráns író szavaival éljek – »a lét elviselhetetlen könnyűségével«".

Egyre riasztóbban tényleges valósággá kezd átalakulni mindaz, amit a száműzetésről írtam valamikor. Tapodtat sem kell odébb mozdulnunk ahhoz, hogy ne ismerjünk rá egy-egy utca lakóira. Alig találunk a magunk számára könyvet a könyvesboltokban. És alig látunk fiatalokat, akik a meglévővel való természetes szembeszegülésükkel is, de tegyék a maguk módján a kultúrát. Létezik, hogy a társadalmi-politikai mozgások egészen kiszámíthatóak? Mert ha igen, itt nem marad hely az élni érdemes élet számára!

„Valami leköti bennem a dalt" – motyogom magamban mindazt továbbra is megnevezhetetlenül, ami még a fenti reflexióknál is komorabb. S hogy miért kötött meg bennem ez a mondat így, hogy dalt emlegetek? Talán azért, mert túlságosan is irreálissá lett már e szó, nem kötődik már békeidők kispolgári idilljeihez, sem a költészet emelkedettségéhez. Tovatűntségével, messziségével azt a szikrát villantja meg képzeletemben, amely – a tökéletes hatástalanság, tehetetlenség állapotában is – utánanyúl még annak, ami nem evilági, hanem irreális. Ez a mozdulat az egyetlen garanciám arra, hogy még mindig nem fogadtam el, hogy az élet itt nem több, mint minden érték híján való éldöglődés.

Egy gesztusértékű szó

Nemrég írtam arról, hogy a dal szó számomra mint valami kis szelence, magában foglalja mindazt, ami bennem az irreális felé nyújtózik. Mert az utánanyúlásnak ez a mozdulata az egyetlen biztosíték arra, hogy még mindig nem fogadtam el: az élet itt többé nem lehet más, mint éldöglődés. Ez alkalommal egy másik ilyen gesztusértékű szavamnál időznék el.

Alig merem leírni e szót: rózsa. Legalább két okból kifolyólag. Egyrészt, mert mérhetetlen erkölcsi hígságra vallhat azon iszonyatok közepette, amelyekben élünk, s a még pokolibbak eljövetelétől való szorongásaink és félelmeink mindennapi tapasztalatai között leírni épp e szót. S mégis megteszem. Ugyanis időről időre mégiscsak vannak hátborzongatóan irreálisnak tűnő felvillanásaim, amikor nem tudom elhinni, hogy az élet itt ezután már csak éldöglődés lehet. Megint az irreális felé való kinyújtózás gesztusértékű mozdulatáról van szó tehát. Másrészt viszont, ha már ezt az akadályt mégis legyűrtem, fölmerül a kérdés, miért épp a rózsa szót választottam. Elmondanám ennek történetét.

Úgy tíz évvel ezelőttig heveny rosszullét fogott el a rózsától. A virág sem érdekelt, csak egy fokkal kevésbé vetettem meg, mint a szegfűt. De hát versbeli rózsára gondolok mindenekelőtt. Nem úgy voltam vele, mint Nemes Nagy Ágnes, aki amikor a versemlékezetről, versmegtartó és versfelejtő szokásainkról ír, azt mondja: „De – eléggé meglepő módon – versemlékezetem és -felejtésem nem egy szögletében találkozom rózsákkal, tökéletesekkel és kellemetlenekkel, ilyen-olyan színűekkel, itt-ott fanyar hecsedlilekvárral is. Az emlékezet és a felejtés küszöbét nem a gyom veri fel bennem, hanem a rózsa, ha versről van szó." Mondom, a magam részéről a lehető legtávolabb álltam ettől; csupa tüskös elutasítás. Számomra ugyanis nem volt érdekes ötezer éves jelképes értelme, hanem kizárólag az, amit ugyancsak Nemes Nagy Ágnes tesz szóvá, hogy ti. „a rózsa mérhetetlen szívóssággal divat maradt az alköltészetben. Fülsiketítő táncdalokban («modern« sztereotípiák mellett), álnótákban, slágerekben tartja helyezését". Jobb ízlésű és érzésű ember tehát ki nem ejtheti a száján, nemhogy leírására vetemedne!

S ez a negatív varázs – úgy tíz év előtt – egyszerre csak egy pillanatra megtört. Bár nem vagyok rendszeres versolvasó, mégis megkockáztatom, hogy a századvégen változni kezd valami „a huszadik századi líra kötelező érzelemmentességének" ezen az „igaz színlelésén". De az is lehet, hogy nem így van. Csak egy más korosztály máshonnan származó tapasztalatai alapján tűnik így. Igaz, hogy épp ezért akár igaz is lehet. Az sincs azonban kizárva, hogy egy majdani, versekben tetten érhető tapasztalat előszele suhintott meg egy pillanatra. Nincs kizárva, hisz gondoljunk bele, az a totális

pusztítás és pusztulás, egyetemes lecsupaszítás, amely a mai fiatalok felnőtté érésének sorsdöntő tapasztalata itt nálunk, mehet-e tovább „a kötelező érzelemmentesség igaz színlelésének" útján? Az ő útjuk, ha járható lesz egyáltalán, vajon nem egy újfajta bensőségesség keresésében rajzolódhat-e ki? Hiszen akik nem vetették bele magukat az általános rombolásba, a bezárt kapuk, lehúzott redőnyök mögött mégiscsak vizionálják a maguk jövőjét.

Visszatérve ama káprázatos jégtörésre, mely bennem a rózsaszimbólum tilalmán, kötelező elutasításán esett meg, *Rilke: A költő sírfelirata* című rövidke verséhez fűződik. (E verset is Nemes Nagy fordította le, s lám, mégsem „merhette" mintegy húsz év előtt a rózsát „vállalni".) Így a Rilke-vers:

Rózsa, te tiszta ellentmondás, gyönyörűség,
Annyi temérdek pilla alatt
Senki sem alszik.

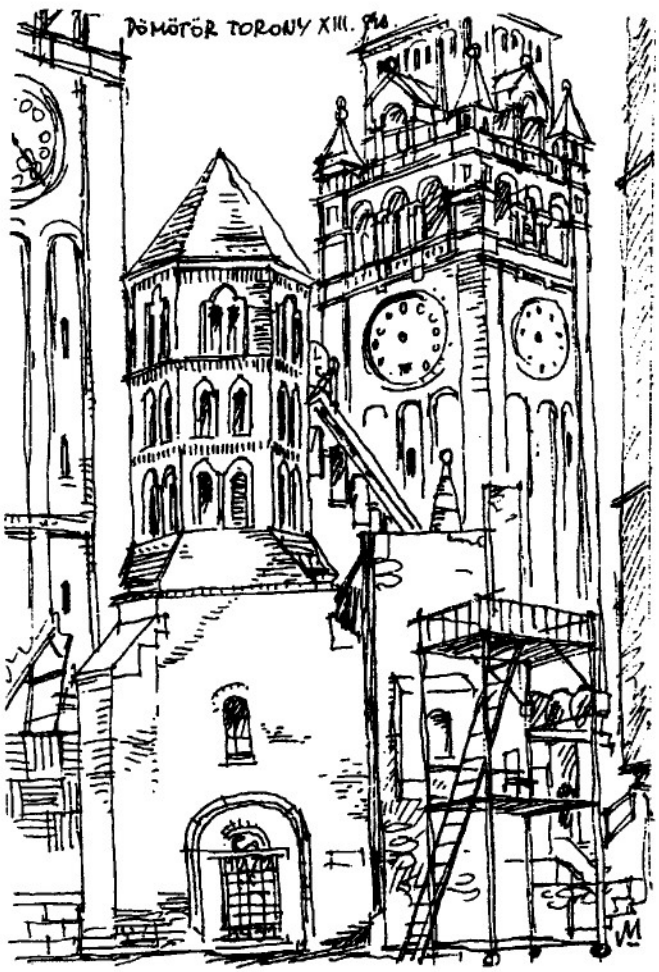
De itt most újra csak visszarettenek. Féltem a világ e legveszélyeztetettebb jelképét a mindenkori avatatlanok kezétől. S mégis az a beleborzongás abba az „annyi temérdek pilla alatt"-ba, ami megpendül még bennünk, ha valahol az ébrenlét és az álom határán felmerül egy rég álmodott álomtöredék (aranykori töredék?), amikor egyszeriben ott csatangolunk valamely álombeli őszi erdő avarszórta ösvényein, vagy elménkbe villan egy Gulácsy Nakonxipánjából való kiadós havazás, s Pilinszky Schubert-zenéje talán, mint „a gyönyörűségen ejtett örökös baleset", nem merem tovább mondani.

Tulajdonképpen sohasem tört meg, nem törhetett meg a jég rózsa-elutasításom terén. Mert nincs a valóságnak egyetlen olyan szeglete sem, ahol helye lehetne a titok, delejesség, örökké elérhetetlen álom ama tömérdek pilla alatti ébrenlétének: meglétének, amelyet az a bizonyos rilkei rózsa sugalmaz. Igaza van Nemes Nagy Ágnesnek, a rózsa most már mindétig a „szóvátehetetlen" szavaink közé fog tartozni. Tudattalanunknak abba az értelmezhetetlen régiójába, amelyről *Jorge Luis Borges* ír. Versének címe, persze hogy nem véletlenül:

A rózsa

A rózsa,
a hervadhatatlan, a meg nem énekelt,
e súly és ez az illat, a rózsa,
a mély éjszakák fekete kertjében,
minden kertben és minden este nyíló
rózsa, amely titkos alkímiával
felkelt a széthullt hamuból,
a perzsák rózsája és Ariostóé,
az örökké magányos,
a rózsa, mely rózsák rózsája mindig,
a zsenge plátói rózsa,
a lángoló vak rózsa, a meg nem énekelt,
elérhetetlen rózsa.

Utánanyúlás e felvillanás mindannak, ami oly irreális. Jobb pillanataink emlékezettartalékaiból való? Emlékezet? Még csak nem is az. Inkább a megvalósíthatatlan tartományába tartozó képzettartalékainkhoz tartozik e rózsa, ahol az az örökké kicsírázhatatlan mag is lapul – hó alatt. Most tél van és halál. Hó pedig, amely alatt az a bizonyos mag – sehol. Hogy a költői kép még pontosabb legyen. Ezzel a leheletnyi rájátszással, ami oly nélkülözhetetlen a valóság költői megragadásához. Költői megragadás és rózsa? Mindezekre gondolni a tudat rájátszásai, hogy a tisztánlátás, ha mégoly lesújtó is, ami látható – elviselhető, fenntartható lehessen.

SIMONYI IMRE

Tavasz, melybe beleőszültél

Nézd csak ősz van megint
no nézd csak!
És látod hozzáőszültél szépen
illendőn no látod ez őszhöz.
Úgy igaz – hát minek is tagadnád? –
volt egy tavasz is volt egy nyár is:
svájcisipkás tavasz rakottszoknyás nyár.
Hát most már igazán bevallhatod:
abba a nyárba
őszültél bele
s abba a tavaszba.

Szálfa

De aztán mint a szálfa!

A nád maradhat állva
de csakis imbolyogva.

Te dőlj ha dőlni kell
és törj ha törni kell
– kettőbe vagy szilánkra.

De addig mint a szálfa!

Borravaló

Élni? Igen! – Csak épp nem minden áron.
Nagy áron? Talán. De nem bármi áron!
Meghalni? Igen. – Illő pillanatban.
S fizetni? Igen. – Gavallérosan.

Borravalóként: tisztes életet
dobni a Bandának
a végső tányérozáson...

A régi grundon

A Fasorból a Fiúk hova lettek?
A Lányok hova lettek a Fasorból?

Egy vadgesztenye árnyékán megállok.
Körülnézek. – Senki a Régiekből.

Ezek csupán ócskák itten
de nem a Régiek:
itten a Régiek helyén: itt a Fasorban.
A Fiúk helyén meg a Lányok helyén.

Körülnézek igen:
ezek bizony már nem a Régiek.

Ezek csupán vadonatócskán – újak.

Toronyiránt

És induljál el még egyszer a régi
úton toronyiránt a régi cél
vagy a régi céltalanság felé
(egyre megy) de vágjál neki még egyszer
az útnak úgy régimódin –
szerencséd:
(régi jó szerencséd) ha újra melléd
csatlakozik hát kettesben az úton
összeakadhattok a Régiekből
egy- s másikkal s akkor kalaplevéve
mondhatjátok szívből hogy: „van szerencsém"
s ballaghattok tovább a régi úton
a régi cél felé – céltalanok! –
ti régi szerencsétlenek az újra
mellétek szegődött „van-szerencsémmel"...

KABDEBÓ LÓRÁNT

Párhuzamosok

SZABÓ LŐRINC ÉS FELESÉGE LEVELEZÉSE A HÁBORÚ UTÁN

1945-ben már majdnem negyedszázada házasok. Összetartoztak. Vagy mégsem? Állandó lázadásban éltek kötöttségeik ellen: a férj a szabadságot kívánta, a feleség ugyanezt csak fájdalmas panaszok közt tűrte. De hiszen – tudjuk – a kudarcok is összekötnek.

Ekkor már nincsenek látványos lázadások, de nincsen már lázas reményű összebékülés sem. Beletörődés annál inkább. És talán megbékélés. Vágyakozás formájában mindenképp. Verseket nem ihletnek e témakörben ezek az évek, már távol vagyunk a *Semmiért egészen* önmegtisztító indulatától, de a *Rossz férj panaszá*nak kritikus-önkritikus háborgásától is. Mégis a harminchat év leveleinek nagyobb része ezekből az évekből való. A jó barát, Illyés Gyula okos felesége rá is csodálkozik erre a bőségre. De hát aki nem élt évtizedeken át szinte minden percben végveszélyben, az nem is értheti ennek a két embernek ekkori egymásrautaltságát. „Tessék megérteni, hogy valamiféle háborúban élünk, a lövészárkok a szobáinkon mennek keresztül." Ennél pontosabban nem is fogalmazhatnánk meg ezeknek az éveknek a család életkörülményeit is meghatározó külső helyzetét. Az „ötvenes évek" Szabó Lőrinc számára – részben korábbi viszonylatok következéseképpen – már 1945-ben elkezdődtek, és tartottak szinte haláláig. (Legfeljebb temetése zajlott már a korszakos költői nagyságához méltó gyászpompával.) Ennek a „valamiféle" háborúnak a napi helyzetjelentései ezek a levelek.

Mi is történt Szabó Lőrinccel 1945 után? Állását elvesztette, verseiből alig, legfeljebb műfordításaiból élt és tartotta családját. Sújtotta *egyéni* sorsa – felnagyított legendák visszahatása –, állandó védekezésre kényszerítve: további pályáját ellenséggé lett korábbi barátok nem bocsátó indulata ellenpontozta, és zavarta a megmaradó barátok lassan oldódó bánata is. De a negyvenes évek végétől a *közös* sors is beárnyékolta életét: ha eddig csak a múlt hatott zavarólag, most a legtöbb kiváló kortársával közös veszély kényszeríti hallgatásra. Saját verssel a *Válasz* megszűnésétől, 1949-től 1954-ig nem is jelentkezhet, átütő erejű újrajelentkezése az Illyés méltató bevezetőjével 1956 könyvnapjára megjelenő *Válogatott verse*inek kötete lehetett, amelyet *A huszonhatodik év* szonettciklusa követ, majd a *Tücsökzene* bővített, újabb változata, mindhárom a megjelenést azonnal követő második kiadással. Csakhogy ekkorra már két infarktus nyomasztó emlékével, állandó vesebántalmaktól gyötörten, a sok ízületi gyulladástól megkínozva vonszolja magát vendégségről vendégségre, hogy a nyugodt körülményeket biztosíthassa alkotómunkája számára. Mert rákényszerült erre, végül hozzá is szokott, hogy baráti környezetben élhetett csak jobb, zavartalanabb körülmények között. Mégis állandó lelkiismeret-furdalástól gyötörten: mi van családjával – feleségével, leányával, fiával –, akikért felelősséggel tartozik. Ha ő – ideig-óráig – jobban élhet, az – paradox módon – csak a költői (ekkor jobbára csak műfordítói) teljesítményért hozott áldozat, amelyet – hátrahagyva családját – a segítő baráti együttestől kénytelen elfogadni. Ezért neki szigorú munkarend szerint *dolgoznia kell*. Akár akarja, akár nem. Még ha beteg és pihenésre szorulna, akkor is. Mert ezt mérte *önmagára*. Szigorú

moralistaként. Legfeljebb mindemellett, ha még marad valami rejtett idő: csak akkor készülhet saját vers is. Így erről már ezek a levelek nem adhatnak hírt. Pedig ezalatt két versciklus is készül, a gyászszonettek 1950–1951-ben és egy újabb szerelem röpke pillanatainak, de még inkább az elmulasztott találkozásoknak szösszenete 1953-ban. (Az elsőre fény derül, elkészülte után – kiadásakor – már témává válhat a levelekben, az utóbbira évtizedekkel a költő halála után figyelhetünk fel, rejtelmes körülmények között.)

A levelek: a vendéglátás megszervezése, az otthon anyagi egyensúlyának biztosítása, újabb munkák szervezése, az elvégzett fordítások célbajuttatása és bonyolítása (korrektúra, kész könyv adminisztrálása). A sornyitó vendéglátásra 1945 zimankós telén (benne karácsonnyal és újévvel) a Nyíregyháza melletti Sóstóhegyen kerül sor. Egy régről ismerős család, Thomasék vendégszerető hívása indítja útra: a maguk is nyomorgók csodálatos idillt teremtenek a náluk is nyomorultabb körülmények közé szorult városi költő számára. Ez egyszeri csoda maradt, amelyet szinte Szabó Lőrinc szeme láttára szüntetett meg a történelem: a vonatjukról elszabadult szovjet katonák drasztikus éjjeli rablótámadása űzte szét az idill szereplőit. Ezután következik Igal, a Baumgartner család nagyszerű baráti oázisa, ez már szinte évenként ismétlődően. És aztán benépesül a térkép, előbb még távolabbról (mint Ózdon Dóczi Antal református lelkész családja), aztán főként a Balaton mentén: míg a barátok nyaranta üdülnek, Szabó Lőrinc mellettük dolgozik, kötött napi munkarenddel. Vannak, akik csak alkalmanként tudnak otthont nyújtani számára, mint Kovács József balatonboglári vaskereskedő; vagy az utóbb feloszlatott apácarend tagjai, a keresztes nővérek Hévízen, akik – miután egyszer Tompa Kálmán doktor, az írók segélyező barátja szeretetteljes gesztussal kifizette a költő vendégeskedését – annyira megszerették, hogy ingyen vendégül hívták másodszor is. Vagy az a Kelemenné Takáts Ilona, aki a költő második infarktusa után szinte ismeretlenül biztosít számára rövid pihenést Fonyódon az Uzsoki utcában, amely utcát azóta már régen Szabó Lőrinc utcaként ismerünk, talán elsőként írva a költő nevét utcanévtáblára, e pár nap emlékét idézve. Vannak, akik csak pillanatnyi megállót jelentenek az állandó helyek közötti körutak alkalmából: Dobrovitsék – míg ott lehettek – Siófokon, Szikláné Lám Ilona Szemesen. Egyes barátokhoz minden „balatonozós" útján beköszön: Kodolányi Jánosékhoz Akarattyán, Baránszkyékhoz Tihanyban. Az évenkénti, szinte menetrendszerű tartózkodási helyek pedig: Bernáth Aurélék Kisörsön majd Ábrahámhegyen, Illyésék Tihanyban és Liptákék Balatonfüreden.

A mások segítségére rászoruló: érzékeny ember. Hányszor szikrázik a levél, a legtöbbet segítő barátra neheztel meg leghamarabb. Kifelé nem is mutatja, de a levélben nyoma marad: dörög, villámlik; persze aztán hamar elvonul a vihar. Bárha valami bizonytalanságérzés mindig is megmarad. Az évek mind több rétegét gyűjtik a csak a feleség érthette elégedetlenségnek. *Magában bízom!* – zárja így, kiemelten egyik ilyen levelét. Mert ki is érthetné más a fájdalmat, amit a legjobb barátok között kitört vihar jelent. A kiszolgáltatottság nyomasztó kényszerét, amely a legszebb emberi egymás mellé rendeltség, az egyenrangú barátság tiszta kapcsolatát is kikezdi egy-egy pillanatra. A tűréshatárt. A feleség *ennek* a Szabó Lőrincnek a társa. Mert fordított esetben: otthon ő a tűrő fél, aki vállalja a „Semmiért egészen" kényszerét. Ha néha panasszal is, de még férje halott kedvesének sírját is magáévá fogadja. (És ez oly igen sajátjává válik, hogy nemcsak férje életében, de halála után is meg-meglátogatta virággal nagy ellenfele – valahai barátnője – sírját.)

Egy minden eresztékében recsegő, minden tagjában széthúzó család összetartásában *tudtak partnerek maradni.* Szabó Lőrinc, aki költészetében és kapcsolataiban mindig is függetleníti magát, *életvitelében* a családjáért felelős, lelkiismeretesen dolgozó ember példájává magasodik. Főleg azok a levelek tanúskodnak erről, amikor ő marad otthon. Ilyenkor rázakad a család és a háztartás pokla. Felesége 1951-es többheti ózdi, majd 1952-es, majd három hónapos kékesi tartózkodása alatt szinte naponta – rendszerint sűrűn gépelt négy oldalon – küldött levelek jelentik: micsoda tojástánc volt az otthon egyensúlyának biztosítása. A már sajátos egyéniséggé fejlődött gyermekek, az elrontott háztartási alkalmazott és a betegségeivel küzdő költő kétségbeejtő együttese tarthatatlan világról számolnak be. Ezt a világot hordta a vállán a beteg Atlasz.

Hogy igyekezett *szabaddá is* tenni magát? Emberfeletti erőlködéssel. A levelek naplószerű pontossággal tudósítanak mindennapjairól. Nagy részletességgel. Másnak három napja is kitelne az ő egyetlen napjából. „És még amit ezen kívül nem írt meg!" – tette hozzá a feleség bölcs pontossággal évtizedek múlva. Valóban, arról már beszámol, hogy a halott kedves sírjánál talál néha megnyugvást, de az élő kedves (és kedvesek) jelenlétéről csak anekdoták és újabb versek tanúskodhatnak. Ez is hozzátartozik ennek a két embernek az életéhez. Természetesen. Mint ahogy nemcsak a barátok, de a házastársak között is – ekkor is – nem egyszer dörgött és villámlott. Veszekedések nyomai a levelekben is találhatók. De inkább csak egy-egy mondat erejéig. Morgolódások, hogy veszekedés miatt pontatlan volt a csomagolás. Most már nem tágas levelek, legfeljebb egy-egy bekezdésnyi könnypárás sóhaj, amellyel a feleség elsírja élete fájdalmát: a szeretet hiányát környezetében. Már nem szerelmet, szeretetet két csak. Amikor a férjnek van erre szüksége, például amikor kedvesét elveszítette, ő boldogan ugrik, új korszakot remélve kettejük történetében; ha ő jelentkezik, a férj oktatóan – néha ingerülten – leinti. Mert az igényt indokolatlannak érzi. Nem érti, mit hiányol az asszony. Hisz *a maga módján* mindig is tartja a kapcsolatot. Élete: áldozat a családért.

A feleség, aki szinte megismerkedésük pillanatától betegeskedett, jóval túlélte férjét. Segítségével indulhatott meg a Szabó Lőrinc-életmű méltó feltárása. Hősnő lett, aki tárgyszerűen igyekezett beszélni a múltról. Amikor utolsó otthoni találkozásunkkor kezembe adta saját leveleit és ifjúkoruk naplóját, csak ennyit mondott: „úgy közölje, hogy az ne ártson Lőrincnek". Nem magára volt tekintettel ekkor sem.

Nyolcvankét éves volt, amikor távozott az élők sorából. A tulajdonképpen már előre sejthető, mégis váratlan gyász pillanatában így láttam alakját, akit akkor már több mint másfél évtizede szerencsém volt ismerhetni, hosszú időn át szinte naponta kapcsolt össze vele hosszas (személyes vagy telefon-) beszélgetés:

„Mi történik még velem? – kérdezte a műtét előtt, azt hittük, a nyugtatóktól, fájdalomcsillapítóktól, orvosainak megfigyelése szerint a gyengeségtől bódultan. Ha lehetne kottázni a hangsúlyt, akkor egy élet, nyolc évtized szenvedését, veszélyérzetét visszhangozná ez a kérdés. Mert Szabó Lőrincné született Mikes Klára, baráti körének szóhasználatával Nagyklára, mintha egy életen át vonzotta volna a tragédiákat. Talán azért, hogy helyt álljon a veszélyek közepette, hogy védje, segítse, gyámolítsa mindazokat, akik rábízták magukat. Holott ez a kemény, viharedzett asszony nagyon is szerette volna, ha becézik, védik, gyámolítják és ápolják.

Mennyi szenvedés, veszteség érte, mennyi beteljesületlen remény kísérte életútját! Hiszen fiatal leányként nagybeteg édesanyját; öreg, törődött asszonyként pedig évekig haldokló lányát, Kisklárát (a Gáborjáni Klára néven ismert és népszerű színésznőt) kellett látnia fokozatosan összeomlani, elsorvadni; de szinte élete minden mozzanata a súlyos be-

tegség, a korai halál pusztításával kapcsolódott. Halottak emlékével élve-viaskodva, majdnem megvakulva, hosszú évekig életben maradni, közben újra és újra búcsúztatni, búcsúzni – görög sorstragédiába illő élet.

Nagy költő környezetében élni, ezt a környezetet összetartani, a történelem és a magánélet viharait átélni, megszenvedni, percenként hinni és percenként mégis feladni a harcot, aztán megint újrakezdeni és ismét összeomlani, hogy végül is a nehéz percekben mégis jelenthesse az összetartozást, a biztatást, az erőt – dosztojevszkiji sors.

Pedig nem volt hősnő, csak egy szenvedő asszony, aki végül talán már nem is tudott örülni, ha nem panaszkodik, aki sokszor azzal védekezett, hogy keményen szembefordult, de aki ezt a nehezen összetartható családi környezetet mégis minden viharon átmentette. Feleség volt.

És ezért köszönet sem járt. A „fájó glória", a szenvedély lángolása más nőket vont dicsfénybe. A verskedvelők körében népszerű szonettek mást sirattak el. Az otthont, a feleséget a „rossz férj panaszai" idézik csak költeménybe. A köztudatban azután ez, a költészetből megismert kép élt tovább: legendák keltek Szabó Lőrinc szerelmeiről és a házastársak vitáiról, ellentéteiről.

De más a költészet és más az élet. A feleségnek ahhoz mindig volt ereje, hogy férjének a szabadságot felajánlja. Ha a költő csapongott is, a családapa és az alkotóművész sohasem fogadta el a felkínált szabadságot, sohasem adta fel az otthont, amely egyszerre volt műhely és menedék élete viharzásában. És ezt az otthont a feleség teremtette meg és tartotta fenn. Haldokló férje búcsúzó szavaival ezt az asszonyt ölelte magához.

Az Est-lapok bölcs irodalmi szerkesztője, a húszas évek fiatal íróinak, költőinek felfedezője, támogatója, dr. Mikes Lajos hiába óvta leányát ettől a szerelemtől: a Babits házasságát ünneplő összejövetelen összeismerkedett fiatalok szülői beleegyezés nélkül, titokban kötöttek házasságot 1921 szilveszterén. És ha az elkövetkező harminchat év rengeteg megpróbáltatást hozott is e kapcsolatra, Mikes Klára méltó társává edződött férjének.

Ő lett az otthon őrzője és a költő titkára. Vezette levelezését, gépelte kéziratait, megépíttette könyvtárát, biztosította nyugalmát. Levélváltásuk eléri a másfél ezer gépelt oldalt: a napi tennivalók pontos megbeszélése, egy nagy költő életmenetének, alkotói munkájának részletes leírása, irodalmi és magánéleti kapcsolatainak jelzése és jellemzése. És még valami átsüt ezen a levelezésen, amit még a legközelebbi ismerősök is alig mertek hinni, ismerve keménységét, sorsedzettségét: asszony volt, szenvedélyes szerelemmel szerette meg a férfit, és ez a gyönyörűség tartotta meg minden fájdalmas tapasztalat közepette, ez visszhangzott utolsó, még néhány nappal ezelőtt is hangoztatott megjegyzéseiben, amikor kapcsolatukra visszaemlékezett; egy megjegyzésre („nincs is igazi szerelem, minden csak illúzió") büszkén válaszolta: „akkor csak én voltam, szerelmes ezen a világon". A szenvedély, a szerelem éltette, még akkor is, ha ez életében jobbára keserűséggel vegyült. Ha a férfinak az élet volt a szerelem, neki a szerelem volt az élet; mint ahogy ezt a tragikus különbözést, minden fájdalma okozóját oly pontosan írta meg egyik versében a költő.

Ez az asszonyi szerelem mégsem jelentett öncsalást: számolt minden realitással, pontosan, illúziók nélkül ismerte a költő életének minden mozzanatát. És ebben is társa tudott lenni férjének. A kíváncsiság, a megismerés, a tudás vágya éltette. A mindent megismerni vágyó költő tanítványa volt. Öregen, betegen, amikor évek óta már olvasni sem tudott – friss figyelemmel követte filmrendező fia, a versekből jól ismert Lóci útját; és barátai, tisztelői híradásaiból a világ eseményeit. A telefonja állandóan szólt, mindent tudni akart. És mindenben segítette azt a kutatómunkát, amelynek során a Szabó Lőrinc-életmű tel-

jes egészében közkinccsé válhatott. Tapasztalatból mondhatom, ideális segítőtárs volt. Még a kórházi ágyon is kérdezhettük, pontosan közölte a szükséges adatokat, emlékeket.

Az életmű nagy része megjelent, az a kötet, amely Nagyklára szerepét tisztázza, egy élet félreértéseiért elégtételt adhat a számára, most készül. Ennek megjelenését már nem érhette meg. Sokáig élt, sokáig szenvedett – ő tudta magában, hogy miért és hogyan tette. A sok keserűség ellenére végül talán elégedett is volt. Hiszen, hogy eddig is, a sorscsapások ellenére is életben maradt, emberfeletti erőt követelt tőle. Mi pedig majd már csak utólag ismerhetjük meg a költő feleségének szerető, fájdalmas, áldozatos történetét."

Egy nagy életmű létrehozásának anyagi megalapozása és egy nehezen összefogható családért érzett felelősség tartotta össze a két embert. Különbözött világuk? Lényegileg. De az alapvető dolgokban – a költői teljesítmény értékében és a rájuk bízott emberekért érzett felelősségben – egyetértettek. Egymásba kapaszkodtak. Görcsösen, fojtogatóan is. Összetartoztak. Ennek a párhuzamos életkapcsolatnak a dokumentumait adja majd közre a könyvhéten a Magvető Kiadó.

Szabó Lőrinc feljegyzése házasságukról, 1950-ből

Kedveseim! Klára már vagy öt napja itt tartja a levelét (mely engem rosszul hangolt), s kér, hogy írjak hozzá. Örömmel írtam volna máris. De nem olyan könnyű! Ő azt érintette, ami belsőleg központi problémánk, mihelyt napokra vagy órákra felejtkezni tudunk egyebekről, amik kívülről szorongatnak. Ti közelebb álltatok és álltok hozzánk, semhogy meg ne érdemelnétek annyi fejtörést, amennyibe annak összeszedegetése kerül, hogy mi is van és hogy hogyan van most a szívünkben. Aztán meg: még az ő számára s a magaméra sem fölösleges talán, ha magamba nézek egy kicsit. Viszont hogy lehessen ekkora, ily régi s ily bonyolult ügyet utóiratban, levélben föltárni? De azért megpróbálom. – Bármily rendetlen volt az életem, közben mégiscsak igen nagy áldozatot hozott olyasmiért, amit a rend, a család stb. fogalma fejez ki. Áldozatokban különben mindegyikünk meghozta a magáét: erről nyilván én tudhatok legtöbbet. Amióta hármunk közül az, akit főleg most utólag visszanézve annyi esztendőre, a legelhagyatottabbnak, legkárpótlásnélkülibbnek s így a legönzetlenebbnek kell mondanom, úgy összeroppant, énbennem csakugyan szörnyen elapadt minden életkedv; apasztja amúgy is elég minden. Ilyen érzelmi csapás még nem ért. Ne mondjátok itt most azt, hogy mindennek egyáltalán nem lett volna szabad megtörténnie; hiába: ezen nem változtathatunk. Én azt a riasztó, vérköpéses dolgot, a felugrott vérnyomást stb. mind innen indult testi visszahatásnak tulajdonítom. Mindamellett jobban látom, mint valaha, hogy öreg vagyok, öregek vagyunk. Klára pár héttel a halál után nagyon szépen ajánlotta fel a segítségét. Ami eddig nem borult fel, az most már igazán céltalanul borulna. Nem azt a szenvedés-porciót látom legnagyobbnak, ami Klárának jutott. Múlt s mai érzéseimnek s ügy-megítélésemnek teljes és szívszerinti átvétele, annyi – egyébként érthető – gyűlölködés, fájdalom és torzítás után, most közelebb hozhatna, s lehetővé tehetné valami konstruktív szemléletét az elmúlt 25 évnek s mindannak, mi, mint emlék, gyász, mint valami hagyaték, tovább él és kikerülhetetlenül keveredik a jövővel. Nagy örömömre és megnyugvásomra szolgálna az összebékülésünk, vágyom rá, szeretném, jólesik bíznom benne. Sok válaszfal máris eltűnt köztünk: hálás vagyok érte. Hisztéria azonban, s további rombolás-rombolódás sejtetése vagy éppen előidézése, formalisztikus-jogi szemlélet s olyan bekebelezési törekvés, melynek viselésére én alkalmatlan voltam, vagyok és leszek, időnkint megingat a siker tartósságának reményében: fenntartja azt az örök, imbolygásos,

ideiglenességre mutató érzést, amely miatt még nyugodtabb kis korszakaiban is mintegy mindig tengeribeteg volt az együttlétünk. (Ahogy egyébként a másik is.) Ilyesmit, úgy látom, nem jóságnak, nemességnek, nem is a ragaszkodásnak a hiánya váltja ki, hanem egyrészt kicsinyhitűség, másrészt valami totális birtok ösztön s rejtett gőg, illetve a kettő egymásbajátszása. Amikor ez nincs így, kapcsolatunk jobb, mint... tán jobb, mint valaha volt. De ha tartósan jelentkezik, félő, hogy robbant. Önvádjaimról nem írok. Ami a Klára „félreállását" illeti, utólag én is úgy látom, hogy jobb lett volna. Most viszont teljesen értelmetlen volna, s csak tovább rongálna mindent. Bizonyos nehéz kényszerektől eltekintve, melyek azonban vitális természetűek, úgy vélem, hogy nem vagyok alkalmatlan élettárs hátralevő éveimre. Az én hűségem a kötelességtudás. Higyjétek meg, ez sem utolsó dolog. Most nagyon fáradt és kedvetlen vagyok. Mindez sokkal inkább lírai megtárgyalást kívánna, mint ilyenféle okoskodót. Ami történt, az sorsnak, tragédiának tekintendő; Erzsike pedig lelkiismeret szerinti, halott feleségemnek: bárhogyan gondolok rá, iránta féltékenységnek vagy gyűlölködésnek helye nincs, azazhogy nem lehet anélkül, hogy ne veszélyeztetné az élő iránti bizalmat, szeretetet. Klárához már csak mint fájdalmaim és sorsom osztályosához is ragaszkodni tudok; s mennél bensőségesebben és önkéntesebben alakul ki benne a megfelelő lelkiállapot, annál jobban erősödik a harmóniánk. Kérlek, olvassátok szavaimat lassan, átérezve; csak külsőleg józanok, nagyon a szívemből szóltam. Mindezt sokszor átbeszéltük Klárával is, nagyon emberien, őszintén, s az ő magatartása eddig általában lehetségesnek ígérte jó jövőnket, vagyis a múlt és a jelen ilyesféle összefoglaló és kibékítő látását. Az egész ügy szinte nem is „bizalmas", bár kettőnk ügye csupán; sőt szeretném is, hogy, ha majd tartósnak bizonyul a hitünk, valahogy deklaráltan is így vegyen tudomásul bennünket „a baráti világ". Legközelebb könnyen s tarkább dolgokról; most ez volt soron. Mindhármótokat szeretettel ölellek és csókollak:

Lőrinc

NÉMETH LÁSZLÓ

Előadásvázlat az erkölcsi fejlődésről

Én egy ilyen – egyéni használatra készült – etikát mutatok be most maguknak, amelynek a filozófiája nincs kicsiszolva – de arra elég jól bevált, hogy az én erkölcsi küzdelmemet – világképemmel – összhangba hozza.

A biológiai órákon – emlékeznek rá – beszéltünk az ősszervezőről. Ez az a sejtcsoport, amely az oszló petében a többi sejt oszlását, elhelyezkedését, differenciálódását irányítja. Az ősszervező szerepét később alszervezők – a szervek megszervezői – veszik át; aztán a magzati belsőelválasztás – a méhenkívüli életben: a belsőelválasztás. Azt mondottuk, hogy egy növésterv volt petébe írva – ahogy a kibomló ábra a rakétába – s e bonyolult sejtrakéta lökésekben kibomlása s visszahullása: az egyéni fejlődés.

Az erkölcsnek – én úgy érzem – két rétege van. Az egyik: a feltételes reflexek sora, amelyeket a nevelés létesít bennünk. Ezeknek a kiképzése szinte az élet kezdetétől folyik. A kisgyermek, mint a jó kiskutya nem piszkít oda, nem veti dühében a földre magát, nem fut oda hívatlanul az óvónőhöz. Az erkölcsnek ez a része: a környezet feltételei velünk szemben. Ha köztünk akarsz élni: ezt meg kell tartanod. Van azonban egy mélyebb összetevője is az erkölcsnek – az, amelyik belőlünk s nem a világból ered, s ez éppen ahhoz a biológiai növéstervhez hasonlít – vagy tán azonos is vele –, amely sejtjeink államát létrehozza.

A tétel tehát így hangzana: a morális hajtóerő (Kant imperatívusza) a biológiai hajtóerő szellemi jelentkezése s egyben szellemi fúróhegye. A magzati életben s a gyermekkor első felében az ember fejlődik – morál nélkül is. Ahogy azonban sejtjeink állama is jobban, meg mindjobban kialakul a hormonoktól, az alakítás munkájában egyre többet vesz át a mélyebb zónáktól: az idegrendszer. Önök most vannak túl az élet utolsó nagy biológiai lökésén: a nemi érést követő hossznövésen. Testük nagyjából kész – az önalakítás láza azonban (mint értelmiségi próbáikból is kitűnt) sohasem volt ilyen heves maguknál. Mért? Mert most már nem testüket, hanem egyéniségüket... Növéstervük – most ért el igazán: szellemi részéhez, fejlődésükből még hátra van: elsősorban a morális fejlődés... Testük körvonalain már nem sokat változtathatnak – de az egésznek a végső hangszerelését – viszonyát a kozmoszhoz s emberekhez: most teremtik meg.

Az ember, amikor szülei kromoszómái összekeverednek: egy feladattá válik. Az összeöntött génekből egy harmonikus embernek kell felépülnie... s családba, nemzetbe, világba kell beszövődnie. A feladat hol könnyebb, hol nehezebb, hol lehetetlen. Ez az, amit a vallásalapító gracia dei-nek vagy predestinációnak nevezhet – de nem szűnik meg egy pillanatra sem. Az ember kezdetben inkább épül – a faj múltja előírja az egymás után következő lépéseket –, később azonban már maga is építi magát, s ekkor kezdődik az erkölcsi küzdelem. A zsenge test fölött már kigyúl s a hanyatlót is kényszeríti... Erkölcsiségünk tovább nő, amikor hajunk már kihullott, és rostjaink elfajulnak.

Az ember épp ezzel az „erkölcsi nyúlás"-sal több az állatoknál. Ez viszi be a szabadságot az ember életébe. Az állat szinte csak a biogenetikai utat járja meg: faja életét éli – az épül s nem építi magát (bár bizonyosan ezt sem mondanám) egyéni élete

inkább csak a sors elszenvedésévé válik. Az embernek azonban egyénisége van: a biologikum szigorú növésterve – az ő bonyolultabb idegrendszerében – a tervek százaira hasad. Ő nem az ösztön kész útján megy. Neki az események minden változatára megvan a maga terve. Alkalmazkodik és őrzi magát. Egyszerre lehet a sors rabja és szabad. Az állat törik; az ember hajol: de épp ezért ő a szabad s amaz a rab.

Az embernek, tanultuk, van olyan érzéke, amellyel helyzetét érzi. De van olyan finomabb helyzetérzéke is, amellyel kifejlődését tartja számon. Figyeljenek meg egy fiatal lányt – aki először érzi hormonjait –, ott van az arcában, könnyűvé teszik lépéseit, kinyújtják derekát: milyen mámorosan veszi észre a nőiségének szóló első pillantásokat. A kifejlődés diadalittassága ez. Ellentéte a fejlődés bűntudata is – az elnyűtt szervezet közérzete, amely érzi, hogy nem méltó lehetőségeihez. Ez a helyzetérzés – mellyel az önök korában még összekeverednek morális és fizikai szorongások (szépek is szeretnének lenni és kiválóak is) az élet későbbi során egyre inkább erkölcsivé válik – bár a kettő alapjában annyira egy, hogy egészen sosem választható szét. A diadalmas erkölcs tiszta érzelmeket jelent, s az érzelmek, láttuk: érreakciók, amelyek a test tónusában – szellemi szépségében is megnyilvánulnak. Míg az erkölcsi tévedés érzete a legszebben indult testet is fölkavarja, nyugtalanná és nyugtalanítóvá teszi.

Az erkölcstan feladata: ennek a helyzetérzésnek a tudatosítása. Észre kell vétetnünk, hogy a beidegzett tilalmak, parancsok alól jön egy mélyebb és igazibb hang is. Azt mondja: töltsd be lehetőségeidet. Ez ebben a biológiai erkölcstanban az első parancsolat... A második: nincs norma. Minden élet magában hordja a normát, mindenki a maga módján bukik és üdvözül. Az ember – ahogy Isten mint oszló petét a világba behívja – individuális feladvány. Mennél egyénibb, annál kevésbé lehet számtani sablonok szerint megoldani. A nagy korok – a görögség, középkor érezték ezt. Sokféle normát kínáltak, amelyekben az is találhatott életére egy első vázlatot, akire a mai világ abnormálist kiált. A különféle görög istenek, a középkor szentjei: mind egy aspektusa az életnek – de erkölcsi módszerek is: az aggszűz, a nyomorék, mind ezen vagy azon elindulhat. – A mi korunk „a normális ember" szűk jogú képével oktalan bűntudatot olt millió és millió emberbe, akik előtt nyitva volna az individuális morál merész útja – s görcsösen erőlködnek, hogy egy alacsony normához hasonlítsanak.

Ez az első két parancs voltaképpen csak azt mondja, amit a múlt század individualista gondolkodói is tudtak. Egyiküknek-másikuknak a szemében ott is látom a gyanút: Ezt még Zarathustra is prédikálhatta volna; Raszkolnyikov is ilyen „biológiai alapon" ölt. A múlt század individualizmusa azonban az önérvényesítés individualizmusa volt s nem a valódi kifejlődésé. Mi a különbség a kettő közt? Emlékeznek Peer Gynt jelszavára: „Én, Peer, a császár." A vallás és társadalom tekintélye alól felszabadult ember *áhítat* nélkül fog hozzá a maga útjának... A mások, a világ rovására akar nőni: nem a maga és nem a dolgok természete szerint – hanem ahogy megdagadt önhite, übermenschi önérzete, vagy kisebbségi érzése viszi. Ezzel azonban épp a valódi kifejlődés, az igazi individualizmus útját zárja el maga elől, amelynek a módja az önismeret s a dolgok mély tisztelete. Ha Raszkolnyikov, Peer Gynt, Nietzsche: az álindividualizmus kora, Goethe és Tolsztoj a valódié...

Azt megértik, mért feltétele az apollói önismeret az individualista erkölcsnek. Ha az ember – erkölcsével – önmaga növéstervét építi tovább: nyilván éreznie kell e növés irányát, igaznak, őszintének kell lennie belsejében – hogy ne hamis képet erőltessen magára. A hamis önarckép épp oly kifejlődésgátló, mint a hamis norma. Egy gátlásos, idétlen ember, aki pogány istenekhez akar hasonlítani – végül is ha elég tehetséges: tán

belenő abba is – de a természet bűntudata meg fog érződni minden szaván. Míg ha meri olyannak látni magát, mint amilyen (s ezt nem kisebbségtudatában – hanem mert a természet sokféle) akkor egyszerre az ő természetéhez, az ő növéstervébe illő képek jelennek meg előtte), s azok felé próbál – reális adottságai közt – kormányzódni. (A maga lehetőségei közt akar különb lenni magánál.)

De az ál-individualizmus nemcsak efféle magacsaló önképekkel gátolhat majd. Nincs meg a kellő alázat benne, hogy igazi viszonyokban szívja a világot magába. Ha egy fa komolyan nőni akar, akkor komolyan kell vennie lába alatt a követ, feje körül a napfényt és levegőt: hiszen ezekből kell kiformálnia magát... levelet, nagyságot. Az ál-individualista azonban nem vesz komolyan sem feleséget, sem családot, sem hazát, sem csillagokat. Ő csak önmagát veszi komolyan, önmaga fantomját növeszti – s ennek (...) nagyságával vigasztalja magát testéből hiányzó valóságért. Az álindividualista: nem azért kártékony ember és világ ellensége – mert individualista, hanem mert rosszul az. Az igazi individualizmus épp azáltal, hogy fejlődése a világra utalja – be is nő ezekbe a nagy egységekbe: igazán, szervesen közösségi, vallásos ember.

Egy példa jobban megvilágítja. A szerelem még ebben a lusta városban sem szokatlan dolog. Mondjuk, hogy maguk is szerelmesek egyik vagy másik osztálytársukba. Ha ezt a viszonyt nem veszik komolyan, akkor ilyesmit éreznek: milyen nagyszerű ember vagyok én, milyen hatalmas érzés forr bennem. Vagy: milyen nagyszerű ember vagyok, hogy megbolondítottam én ezt a lányt vagy fiút. Vajon mit fog még megtenni értem? Miféle nagyszerűségem bizonyul be ebben a viszonyban? Milyen még csodálatosabb viszonyokhoz lesz lépcső? Minthogy az önzésnek van némi szerelem-gerjesztő hatalma: lehet, hogy az ilyen szerelmes, látszólag jól jár. Ki tudja: még lúgot is isznak (...) Hamis önérzeten vagy ál (...) kívül azonban alig nyer valamit ebből a viszonyból. Az igazi individualistát, akiben a szerelem is lombként és fa-szerűen működik, a lány fogja érdekelni; családja, otthona, szokásai: mind olyan érdekesek lesznek a számára. Felnőtt ésszel – de a gyermekkor érzéki fogékonyságával jegyez meg mindent, ami összefügg vele. Megtanulja a félelmet és boldogságot, amelyet egy másik életből érkező jelek okozhatnak. Megismeri – egy másik léleknek rezzenéseit – esetleg igazán lesz boldog s igazán esik kétségbe – s akárhogy végződik a szerelem – ő nővé és férfivá nőtt közben.

De ugyanígy minden komolyan vett viszony: a barátság, az önképzőköri tagság, a természet nézése, foglalkozásunk, állampolgárságunk – ha komolyan vesszük – szépét, rosszát végigszenvedjük: növeszt és gazdagít – lassan tán ki is növünk belőlük egyre magasabb viszonyokban. Ha pedig magasabb peeri gőgünkben elhárítjuk, otthagyjuk – éppen csak defloreáljuk őket: üres árnyak maradnak – pózaink mögött magunk is untatjuk magunkat. Az ember első burka a pete – hártyájú – az utolsó azonban az, amelyikbe az új, végessé vált világot zárja a modern fizika... Kifejlődni annyit jelent, mint ebből az első burokból pólyán, családon, városon, emberiségen át eddig az utolsóig nőni. Nem a felülkerekedés tehetetlen vágyával, hanem mindenfelé gyökeret vetve, mindből serényen beépítve magunkat.

Közelibb magyar példát akarnak az ál és a valódi individualizmus művére? Állítsák egymás mellé Szabó Dezsőt és Móricz Zsigmondot. Itt egy pogány isten, amott egy szerény, vigéc-kabátú ember. S az egyik öreg korában – a hiú szavak üres kongása; a másik öreg korában: a zengő világ és millió fejjel problémává vált haza egy áhítattal teremtő emberagyban.

JEGYZET

A vásárhelyi Németh László Emlékház anyagának összegyűjtésekor Gál Etelka, az 1947-ben érettségizett lányosztály, a „drága jó nyolcadik" egykori tanulója jó néhány levelet, kéziratot adott át a múzeumnak. Köztük van az a 4 filléres, 10 lapos, vonalas iskolai írófüzet is, amely a fentebb olvasható előadásvázlatot tartalmazza. Megírásának valószínű ideje 1947 tavasza. Ezt a föltevést számos körülmény támasztja alá. A Homályból homályba cím alatt kötetbe rendezett önéletrajzi írások „Vásárhelyi évek" fejezetében olvasható, hogy az Iszony második felének megírását – Illyés Gyula és Illés Endre biztatására – 1947 tavaszán a Révai Kiadóval megkötött szerződésben vállalta Németh László.

Az író kiváló monográfusa, Grezsa Ferenc szerint „az Iszony: erkölcsregény. Hősei metaforikus jelentést is hordoznak: Nelli és Sanyi az új korban individualizáló erkölcs két lehetséges változatát képviseli. Egyrészt a Németh László-i növéstervét, másrészt az egzisztencializmusét. Nelli eszménye az organikusan növő élet, a növényi természet, Sanyi viszont a tettmániás egzisztencialista ragadozó."

A regényírói feladat most is összekapcsolódott a Németh László emberi és írói pályáján végigvonuló eszmei, erkölcsi vezérmotívumok: „üdvösség-harc", „növésterv", „erkölcsi küzdelem", „emberidegenség", „gyülekezeti ösztön" stb. újragondolásával, fogalmi-képi kidolgozásával, egyre áttetszőbb fényűre csiszolásával.

Iskolai dokumentumokból és tanítványai visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Németh László az 1946–47-es és az 1947–48-as tanévben is vállalta az önképzőkör vezetését, s a foglalkozásokon maga is tartott előadásokat. A kortársi magyar irodalomról szóló előadásának meg is maradt a fogalmazványa egy ugyanolyan írófüzetben, mint az itt közölt vázlaté. Nyilván nem közlésre, hanem tanítási célra készült ez a töredékes vázlat is. A kézirat nagyon nehezen olvasható; sok benne az áthúzás, a félbehagyott mondat: a gondolkodás gyors tempóját nyilván nem bírta követni a kéz. A szöveg hiátusait három ponttal, a kibetűzhetetlen szavakat zárójelbe tett három ponttal jelöltük. Címet sem írt Németh László a fogalmazvány fölé; ez a tény is a tanítási célt valószínűsíti.

A fogalmazvány még ebben a kidolgozatlan, töredezett formájában is érdekelheti Németh László olvasóit. Jól dokumentálja az író munkásságának egyik jellegzetességét: az életbevágónak érzett problémák, eszmék új meg új arcot öltő, de az eredeti karaktert mindvégig megtartó felbukkanását. Az üdvösség-harc, a növésterv, az igazi individualizmus problémája köré szövődő gondolatok ott vannak már az Emberi színjátékban, aztán az Ember és szerepben, később az Iszonyban, majd az Irgalomban. Végső gondolati megfogalmazásukat az 50-es évek végén megírt nagy esszében (A „vallásos" nevelésről; Kiadatlan tanulmányok; Magvető, Budapest 1968.) nyerik el. Itt találjuk meg a biológiai alapú erkölcsnek azt a definícióját is, amelynek bábállapotát ebben az 1947-es előadásvázlatban olvashatjuk: „Erkölcsnek azt a bonyolult idegi regulációt nevezzük, amely a testi kibontakozás alatt, de főként annak a lanyhulásával harcoltatja az embert további fejlődéséért."

Ugyancsak Gál Etelka adományából valók az alább olvasható levelek is. A már említett Homályból homályba című kötet megfelelő fejezetei eligazítást adnak arról, hogy milyen szerepet játszottak e levélírók és a levéltémák Németh László vásárhelyi korszakában.

FÖLDESI FERENC

Németh László vásárhelyi levelesládájából

LEHOTAI ÁRPÁD – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Igen tisztelt Uram!

Megtisztelő sorait tegnap, azaz október 23-án vettem kézhez. Sietek rá válaszolni annál is inkább, mert darabjának, a „Cseresnyés"-nek hódmezővásárhelyi bemutatója ügyében álláspontunk azonos. Véleményem szerint ugyanis a darab súlyát nem szabad kezdő színészek, vagy műkedvelők vállára tenni, s ha a címszerepet – a régi szerepemet játszanám is, az előadás nem tudná kellőleg közvetíteni a darab értékeit és súlyos mondanivalóját. Igy tehát a hozzám forduló fiatalokat ezen tervükről magam is le fogom beszélni annál is inkább, mert nekik sem érdekük az, hogy egyébként szimpatikus kezdeményezésük ilyen – számukra túlságosan súlyos – feladattal induljon.

Nagyon érdekel azonban az, hogy milyen új darabjai vannak. Mint irodalmi munkásságának lelkes híve és mint szegedi Nemzeti Színházi igazgató nagy örömmel olvasnám el azokat, és Hódmezővásárhely közelsége folytán könnyű volna alkalmat találni arra, hogy egy megbeszélés alapján kiválasszunk azok közül egy idei Németh László bemutatót.

A Cseresnyés előadásához magam sem ragaszkodom jelen pillanatban, bár a darab szívügyem volt akkor is, s ma is az. De egyetértek Önnel abban, hogy az akkori gáncsoskodóknak ne adjunk most támadási lehetőséget. A Cseresnyésre később visszatérünk még, ha majd Ön is alkalmasnak fogja találni a viszonyokat s az időpontot.

Tisztelettel kérem tehát, hogy kész darabjait hozzám eljuttatni szíveskedjék, – azokat minél előbb el fogom olvasni, hogy megbeszélhessük a további teendőket.

Szeged, 1945. október 24.

Őszinte tisztelettel köszönti

Lehotay Árpád
a Szegedi Nemzeti Színház
igazgatója

TÖRŐ IMRE – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Kedves Laci!

Gulyás Kláritól tudtam meg a címedet, ki jelenleg tanítványom, és remélem hangot adsz Magadról. A múltkorában, mikor Debrecenben jártál, elmentél anélkül, hogy megkerestél volna, pedig szerettem volna beszélgetni egy kicsit, hiszen olyan jólesik az embernek keresni a másik ember gondolkozásában valami biztatót, valamit, ami reményt nyújt és ahonnan erőt lehet meríteni. Ezekről nem is lehet levélileg értekezni, ehhez személyes találkozás kell, levélileg talán inkább magunkról írok, mert Tőled is ilyen értelemben szeretnék hírt kapni. Szerencsésen átvészeltük Budán az ostromot és márc. 30-ikán jöttünk vissza Debrecenbe. Kisfiam bal tüdeje kapott egy kis nyomot az ostrom alatti

nélkülözésektől, de jelenleg már kezd meszesedni, hála Istennek. Nagy baj, hogy nem tudom kellően táplálni, hiszen mindaz, ami neki most kellene, egy vagyonba kerülne.

Még mindig csak a munkalehetőségek megteremtésén fáradozunk, a komoly munka nem indult meg. A tanítás is nagy nehézségbe ütközik, mivel rengeteg hallgató iratkozott be.

Hallom, hogy nem lehetetlen egy debreceni utad, s remélem, akkor felkeresel majd. Hankisstől hallottam, hogy esetleg ide kerülsz a könyvtárba; szeretnék erre vonatkozólag valamit hallani Tőled, hogy miért késik ez a dolog. Amennyiben ebben segíthetnék, szívesen felajánlom szerény támogatásomat. Érdekelne, hogy mit dolgozol most és milyen terveid vannak, mert amit annak idején Pali halála alkalmával írtam Neked, nem csak frázis volt, hanem őszinte kívánságom is, és ezért nagyon örülnék, ha Debrecenbe jönnél és többször találkozhatnánk. Családodról dióhéjban mesélt Klári. Írj tehát mielőbb Magadról, örömmel hallok mindig hírt Rólad.

Sok meleg baráti üdvözlettel

Törő Imre

Debrecen, 1945. okt. 30.

KERESZTURY DEZSŐ – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Budapest, 1946. március 9-én.

Kedves Barátom!

A hétfői társaság március 11-én délután fél négy órakor a lakásomon (Nagyboldogasszony-útja 11/13.) találkozik. Örülnék, ha Te is eljönnél. A meghívottak jegyzékét mellékelem.

Sajnos, pontos címedet csak most sikerült megtudnom, a fenti meghívó ezért érkezik megkésve. A legközelebbi összejövetelről idejében értesítlek, remélem addigra feljösz Pestre.

Szívesen üdvözöl

Keresztury Dezső

GULYÁS PÁLNÉ – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Kedves Laci!

Nem érezte meg, hogy ebben a poros, szomorú városban úgy várták Magát, mint a Messiást.

A mi kis körünk-karikánk is életet remélt. Hittük, hogy reánk is fény esik, s az életnek értelme lesz.

A nagy köröknek tovább kell keringeni.

A kicsiknek is.

Én sokat veszítettem. De akinek csak pár nehéz, kötelességéve van még itt a földön, jobb ha minél kevesebbet örül. Lassan-lassan készülődni kell.

A szegény cinkék nem kopogtatják már éhezve-fázva a Pali ablakát. A szoba várja. Mi is, baráti, testvéri szeretettel:

Rozó

Debrecen, 1946. III. 17.

VERES PÉTER – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Kedves László!

Sárközinétől is üzentem, de a leveledre is válaszolok. A legteljesebb szellemi szabadságot szeretnénk minden írónak. Karácsony Sándornak is ezt mondtam. Nekünk nem a párttagság a fontos, hanem a lélekben való barátság. Ha eljöttél volna az előadásra, szeretettel és meleg bizalommal fogtunk volna körül, és semmi botrány nem lehetett volna. De ha ezer gond, baj és minden közt nem tudunk íróinkkal foglalkozni, ne vegyétek rossz néven. Forradalom van a népben, még akkor is, ha ez külső formákban nem jelentkezik. Innen visszaút nincs. Óriási dolog a nemzet életében. Egyes vidékeken zsong a nép, mint a méhkasban az új raj. Persze nyüzsgös, zavaros a felszín, de a mélyben – különösen az Alföldön a nemzet születik meg véglegesen.

A folyóirathoz papír és pénz nincs. Könyvkiadás és folyóirat nincs és egyelőre nem lehet. Illyés is félrehúzódik, de erről majd ő ír bizonyára.

Az írók ellen nemigen történhetik semmi. Egyelőre a demokráciában osztályjellegű lázongások vannak. Ezek urak ellen indultak, úgy látszott, hogy zsidók is mozognak benne, sok helyen már (Ózd, Szegvár, Karcag, Szabolcs stb.) ellenük ment a dolog. Mégegyszer mondom, forradalom van, magyar forradalom. Történelmien és szeretettel *kell nézni, nem reakciós polgári ösztönnel, és akkor, ami másnak ijedelem és keserűség, nekünk öröm és reménység.*

Bocsáss meg, a hevenyészett írásért: nincs időm.

Szeretettel Veres Péter.

Bpest, 1946. III. 20.

A FRANKLIN TÁRSULAT LEKTORA – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Budapest, 1946. ápr. 2.

Kedves Laci!

Nagyon örülök, hogy végre megérkezett k. levele, amelyet már nagy érdeklődéssel vártam. Nagyon megértem álláspontját, az írói tiszteletdíj – mint minden szellemi munkáé – koránt sem áll azon a szinten, amelyen kellene, és egyáltalán nem valorizálódott úgy, mint bármely más cikk. Persze ez nem jelenti korántsem azt, hogy az író kevesebbet ér, csak azt, hogy sajnos a szellemi terméknek előállítása az általános drágulással halad, terjesztése pedig olyan súlyos akadályokkal küszködik, amelyek – legalább pillanatnyilag – jó formán a teljes eladhatatlansággal egyenlő. Kérdezzen meg bárkit, hogy milyen szorványosan és kis értékben tudnak a könyvkereskedők és terjesztők könyvet eladni – biztos vagyok, hogy az az optimista kép, amelyet Ella négy héttel ezelőtt e téren a vidéki helyzetről festett, megváltozott.

Tekintettel arra, hogy itt a helyzet – ha lehet – még súlyosbodott, a Franklin – bármennyire szeretném is – sajnos nem tud kedvezőbb ajánlatot tenni, mint amelyet már Ellával közölt. Talán a mai helyzet gyors átmenetet jelent és őszre már kedvezőbb kép tárul fel e téren, – nem lenne a legjobb a kérdés eldöntését néhány hónappal elhalasztani? Addig is forgalomba hoznánk raktáron levő köteteinket – nincs előttem a kimutatás, de úgy emlékszem, négy-öt féléből van kruda – amelyek most készülnek a könyvkötészetben, és így nemcsak elvben, de gyakorlatban is kaphatók lennének művei. Ha a szerződés egyelőre füg-

gőben való tartása nem felelne meg a terveinek, kérem közölje, hogy milyen megoldásra gondol. Én teljesen megértem, hogy meg kell élni valahogyan, és ha ehhez valami jó kiutat talál, nem fogja mellőzni, de én azt hiszem, hogy még az a kiadó sem mert ma nagyobb kötelezettséget vállalni, aki nem vérzett úgy el, mint szerencsétlenségünkre a Franklin. Minden esetre nagyon kérem, fontolja meg alaposan a dolgot, nemcsak a pillanatnyi helyzet, hanem a jövő szempontjából is, és legyen meggyőződve róla, hogy a Franklin nagyon fájóan mondana le Magáról, ha erre a maga elhatározása folytán kényszerülne. Mondanom sem kell, hogy viszont semmiképpen sem óhajtanánk egy olyan megoldást, amelybe maga valami ellenérzéssel menne bele, ezért igazán az az egyetlen kérésem, hogy alaposan és őszintén megfontolva a dolgot, értesítsen döntéséről.

Mindnyájukat legszívélyesebben üdvözli

Anna

GULYÁS PÁLNÉ – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Kedves Laci!

Hála Istennek, hogy ott tud dolgozni. Mi is szeretnénk már olvasni. Mi van Sámsonnal s a többi ismerőssel? Jászait nem álmodta-e még meg?

Nem balgaság a kutyákat komolyan venni?

Hiszen olyan sajnálatra méltó lények. Mégsem emberek. Miért akarja a dudva megölni a nemes növényt, s miért van meg minden kelléke hozzá?

Magának nem szabadna törődni az apró emberkékkel. Bocsássa meg, ha fáj nekik, hogy hiába hívják szélmalom harcra. Szeretnék, ha az ő útjukat, céljukat olyan ember is nagyszerűnek látná, aki nem visel szemüveget.

Ma volt a parasztpárt gyűlése. V. Péter hosszú beszédet mondott. Elszomorodtam. Ha az a sok-sok ember az ő megálmodott parasztsága lenne!

Figyeltem az arcokat, és nem láttam a szemekben a szent tüzet. Kihűlő sámánok ezek? Vagy szegény, fáradt emberek.

Üdvözöljük, várjuk:

Rozó

Debrecen, 1946. III. 31.

(Más tintával írva:) *„Kedves Laci Bácsi, én csak annyit írok, hogy nagyon várom: Klári".*

(Ceruzával folytatva:) *„Kedves Laci, most én is úgy jártam, mint Maga. Itt maradt a levél valahogy. Csak már jönnének, ha Maga nem, Ella, mert a Bocskayt is el kell rendezni. Ha jön, Ucót is hozza!*

Rozó"

1946. IV. 10.

VÁRKONYI NÁNDOR – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Kedves Barátom

tegnap kaptam meg leveledet (azaz vasárnap); ma sebesen informálódtam s örömmel tapasztaltam, hogy semmi baj. Igaz, hogy a Rektori Hiv. még szintén nem kapott értesítést, de ez nem a Ti hibátok, hanem a VKM. kiváló adminisztrációjáé. Tehát: amíg nem kapsz

hiv. értesítést, nem is jelentkezhetsz, s amíg az Egyet. nem kap, nem várhat. A pénz azonban tényleg megérkezett, több dolgok vannak Horatio; én ezt, mint szerény Hamlet, avval magyarázom, hogy a pénz kiutalást más ügyosztály végzi, mint a személyi értesítéseket. Egyszóval 500 frt. jött, a kvtár részére személytelenül utaltatik ki „könyvtárrendezés" céljára, s a min. rendelkezése szerint Neked adjuk át; tehát Te itt mint „könyvtárrendező" vagy beosztva. – Mihelyt a Rektori Hiv. értesítést kap, azonnal jelzem; viszont Te is, ha megjön a leirat címedre, írj egy levelet a kvtár. igazgatóságának, hogy iskolai elfoglaltságod miatt ekkor és ekkor jelentkezel. T.i. azt írod, hogy kb. egy hét alatt elintézed a maturánsokat, s később visszamégy vizsgáztatni. Ennek semmi akadálya.

Igazán nagy szívbeli öröm és enyhülés fogott el a dolgok ilyen nem remélt helyrebillenésére, mert már igen el voltam keseredve. Nagyon örültem előző levelednek is, hogy mindenek ellenére kedved volna eljönni ide, s már kész tervezetet szerkesztettem, csak Kanyar visszaérkezését vártam Pestről, hogy vele megbeszéljem, mielőtt írok. Igy most föltétlenül jobb a helyzet, de talán a terv sem vált fölöslegessé. Azért röviden jelzem: Kanyaréknál megvárod, míg K. Jóska kollégium-alapítási terve, ill. munkája valóra válik; a koll. létalapot jelentene számodra tetszés szerinti működés fejében. Ez idő alatt a sorsunknak is vagy meg kell döglenie, vagy lábra áll, önállósul, s akkor közreműködésedet honorálással is biztosítani tudjuk. Mind a két ügy (koll. és S) átmeneti állapotban van, s ezt az időt most a könyvtári alkalmazás könnyebben kihúzhatóvá teszi. Azaz: javulásra van kilátás.

Ma megjött Kanyaróska, náluk ebédeltem; mindketten élénk hurrázással fogadták a jó hírt, s újból üzenik; bármikor jössz, minél előbb, szívesen s igaz örömmel várnak, teljesen Tőled függő, tetszés szerinti időre, akármeddig. – A magam és a S nevében nem kisebb szeretettel hívlak, ahogy már tavaly nyáron tettem; mi sem kívánunk egyebet, minthogy magadénak tekintsd a lapot. Egyetlen figyelembe veendő körülmény, hogy amig a S nem független, támogatások, segélyek tartják fenn az exisztenciáját, addig nem manifesztáljuk, hogy a lap a Te orgánumod; tudom, hogy úgysem kívánod a dobverést, ezt tehát mellőzzük. Benned és munkádban szilárd szellemi bázist nyerünk, s ez a lényeges.

Mindezekről, remélem, hamarosan beszélgethetünk. Hallottam Illyés, Lukács, Révaival való tárgyalásodról; hasznosnak hasznos, gondolom, de nem döntő. Horváth-Zsolték bizonyára támadni fognak, de ennek eredménye, hatása nem lesz, s ha elmúlnak az első, válságos békehónapok, a vad rohamok a hatalomért, természetesebb egyensúlyi helyzetnek kell kialakulnia, vagy pedig mindnyájunkat kitaszítanak a szellemi életből. Szóval, úgy érzem, mindnyájan egy döntő várakozás átmeneti állapotában vagyunk, s ezt kell kiböjtölnie a Sorsunknak is, többek közt.

Másfelől úgy hallom, jó viszonyban vagy Ortutayval, s ez sem jelentéktelen körülmény, noha, reméljük, nem lesz sok dolgod a VKM.-mel. – Igaz: tegnap itt volt Krleža s még egy jugoszláv író; nagy parádé volt, város, vármegye stb., nagy irod. est; Krleža közölte, hogy szeretne Hozzád menni Vásárhelyre: ez néhány nagyfejűt kissé meglepett, de annál jobb. Vándor Gyula bevezető előadásában kiemelte Krležához való viszonyodat stb.: ez se volt rossz. – Erről jut eszembe, hogy az egyetemen a Te ügyedben az ellenállásnak árnyéka sem jelentkezett, sőt; s mikor közöltem, hogy megfúrtak, az illető Prof. igen-igen méltatlankodott és felháborodott. Nos, megnyugodsz-e végre, k. Lászlóm?

Remélem, hogy k. Magda lányod sürgetésére most már csakugyan elküldték az utasításokat Neked is ide, s hamarosan jelezheted jöveteledet; erről írj nekem is egy-két szót, noha minden nap bemegyek majd a kvtárba érdeklődni (t.i. szabadságon vagyok). Azt is remélem, hogy, ha jössz, podgyászodban a S számára is lesz írás, nagy örömet szereznél vele;

t.i. ne értsd félre, amit fentebb a munkád honorálásáról írtam: ott rendszeres, állandó, mellékkereset-szerű t. díjra gondoltam; még az meglehet, ingyen munkát természetesen addig sem kérhetünk.

– Befejezem, mert most már az élőbeszéd korszakának kell következnie. Leveled értelmében nem sürgönyöztem, – ez az ügy egyáltalában nem sürgönytempóban bonyolódik, de azért ne késlekedj jönni – meleg szeretettel ölellek

Várkonyi Nándor

P. 947. IV. 14.

U. i. Ha a min. leíratok megjönnek, az 500 frt-ot, gondolom, átutalhatjuk Neked; ha szükséged lesz rá, jelezd; itt máris felvehető volna, természetesen.

SZŰCS LÁSZLÓ – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Kedves Lacim!

Hosszú idő után újból jelentkezem nálad és kérlek, hogy tekints ma is úgy, mint régen igaz tisztelő hívednek. Sorsodról hál' Istennek mindig hoz hírt a baráti posta, így hát tudom, hogy dolgozol és bízol a munkádban. A munkád felöli érdeklődés biztat a legjobban, hogy soraimmal zavarjalak. Nem a színház dramaturgjának sablonos érdeklődése kopog az ajtódon, hogy darabot kérjen – bár ma már ez sem időszerűtlen – hanem a színpadi kiadó megbízottja, aki szeretné lekötni a külföld számára műveid, vagy egy-két darabod jogát. Egy pénzember barátom – nagy tisztelőd – akar foglalkozni – egyebek közt – kiadói dolgokkal is. Azt hiszem, lehetne opciós szerződést kötni vele. Gondoskodna az arra alkalmas darabok sokszorosításáról, lefordításáról és propagálásáról. Külföldi összeköttetéseinket és barátainkat most végre felhasználhatjuk a helyes magyar propaganda tevékenységre.

Lacikám, örülnék, ha pesti utad kapcsán beszélgethetnénk ezekről a dolgokról. Ha Te nem jönnél fel, esetleg Feleséged Őnagysága tárgyalhatna helyetted. Mindenesetre írj, kérlek, néhány sort ebben az ügyben.

Címem a színházban. Telefonüzenetet a központ ad át, egyéb üzenetet a portás, ha t.i. nem volnék az épületben.

Minden jót kívánok, erőt egészséget! Kézcsók és sok szíves üdvözlet a Tiéidnek!

A régi barátsággal szeretettel köszönt híved

Szűcs László

Bp. 1946. V. 3.

SÁRKÖZI GYÖRGYNÉ – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Budapest, 1946. dec. 5.

Kedves Laci, megkaptam levelét, és először én is, mint szerkesztő felelek. Nekem Gyula úgy mondta, hogy minden meg van beszélve és én csak sürgessem a kéziratot. Igy persze egészen másként fest a dolog. Hogy Grandpierrenek kritikákat írjon, és pláne magyar szerzőkről, ezt én is abszurdumnak érzem. Én azt vártam, hogy Szabó Zoltán igéretéhez híven küld néhány érdekes külföldi művet, és azokat akartam magának továbbítani. A következő számba gondolom jobb volna regényrészlet, mint színdarabrészlet, tekintve, hogy az ehavi számban bőven nyújtottunk a kedves közönségnek Németh László színdarabot. Én persze teljesen magára bízom, hogy mit küld: akár olyan részletet a regényből, ami

megállhat magában is, akár – és ez volna a legjobb – valamit a „Jegyzet" rovatba, akár pedig bármilyen részt az Óraadókból. A terminus nem 10 hanem 15-ike, de az se lesz katasztrófa, ha késik pár napot, pláne ha a korrekturát itt fogja megcsinálni.

Most még mint privátember szomorkodom levelének keserű hangján. Higyje el, mindenkinek van oka elkeseredni, de most nem időszerű a kesergés. Lássa, én egyet se panaszkodtam még magának, pedig tudnék! Hogy csak szemelvényeket küldjek a panaszaimból: a Válasszal kapcsolatban naponta hol lekereszténybérenceznek, hol lezsidóbérenceznek a legkomolyabb és legfenyegetőbb formában. Ella az utca sarkán sebtiben felolvassa nekem Bereczky Boriska leveléből, hogy Bibó cikke milyen hitvány baloldali, Rubleczky Géza a zsúfolt autóbuszon keresztül ordítja nekem, hogy Bibó cikke milyen reakciós „beállítottságú". Ugyanakkor az Athenaeum azon a címen, hogy Gyurinak 24 évig semmiféle vezető poziciója nem volt náluk, csak a legminimálisabb nyugdíjat hajlandó nekem megszavazni, a Sarló viszont minden kommentár nélkül visszaküldi Gyuri már kiszedett „Összes verseit", mert meggondolta magát, és nem hajlandó kiadni őket. Közben az Athenaeum kiadta Gyuri teljes Thomas Mann fordítását karácsonyra, erről engem még csak nem is értesített, a fordításért nem fizetett egy krajcárt sem, de még csak egy példányt sem küldött belőle. Végül, hogy el ne bízzam magam, Darvas Lilitől és apámtól kaptam egy együttes, ügyvédileg láttamozott levelet, amiben felsorolják fillérenkint az apám összes velem kapcsolatos költségeit. Kínos részletességgel van felemlítve minden karácsonyra és születésnapomra kiutalt százpengős ajándék, és végül apám romházáról, amit most 40 ezer forintért eladtam, megállapítják, hogy békeérték szerint 45 ezer dollárt ért. Mindez annak bizonyítását szolgálja, hogy én már apám életében ki vagyok elégítve, tehát semmiféle további követeléseim nem lehetnek vele szemben. Azt is ecsetelik szívhez szóló formában, hogy apám egy krajcár nélkül érkezett ki Amerikába, ami nyilvánvalóan azért történik, hogy kinti óriási vagyona már Darvas Lilivel szerzett közös szerzeményként szerepelhessen, amiből engem ki lehessen zárni. Mindez engem elképzelhetetlenül kevéssé érdekel, hiszen majd csak felnevelem valahogy a gyerekeimet magam is, és egy-két év múlva a nagyok már kereshetnek maguk is. Inkább a gyengéd forma tetszett: Gyuri halála óta ez volt apámnak első levele. Mindez, ismétlem, nem panasz. Csak azt akarom bizonyítani, hogy nekem is van okom panaszra és keserűségre.

Nagy szeretettel üdvözli

Márta

SZALAI SÁNDOR – NÉMETH LÁSZLÓNAK

Kedves Barátom!

A Pázmány Péter Tudományegyetem Társadalomtudományi Intézete az egyetlen bölcsészetkari tudományos intézet a magyar egyetemeken, amely szociológiai, szociálpolitikai stb. kérdésekkel tudományosan foglalkozik. A legújabb közoktatásügyi miniszteri rendelet értelmében a magyar középiskolai tanárok szociológiai képzése is teljesen reánk hárul. Intézetemben ezenkívül tudományos kutató munka is folyik, amely azonban elképzelhetetlen a magyar nyelven megjelenő és munkakörünkbe vágó irodalom ismerete nélkül. Ezért szeretném hallgatóim és az intézetben dolgozók kezébe adni műveidet, amelyek számunkra igen fontosak.

Intézetem dotációja azonban rendkívül csekély, abból még az adminisztrációs kiadásokat is csak nehezen tudjuk fedezni.

Arra kérlek ezért, hogy eddig megjelent és ezután megjelenő munkáidból egy-egy példányt intézetemnek díjmentesen elküldeni szíveskedjél. Természetesen saját publikációinkat, amelyek rövidesen nyomdába kerülnek, örömmel fogjuk elküldeni – viszonzásképpen szívességedért.

Remélem, hogy kérésem teljesítése nem fog Neked nehézségeket okozni; azért előre is köszönetet mondok.

Baráti üdvözlettel

Szalai Sándor

Budapest, 1947. máj. 23.

NEVEK MAGYARÁZATA

BERECZKI BORISKA: Bereczki Gábor békési kisgazdapárti vezető felesége.

DARVAS LILI (1902–1974): színésznő, 1935-ben férjével, Molnár Ferenccel kivándorolt az USA-ba.

GULYÁS KLÁRA (1926): muzeológus, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa, Gulyás Pál költőnek a lánya.

GULYÁS PÁLNÉ Farkas Rozália (1900–1989): Gulyás Pál költőnek a felesége.

HANKISS JÁNOS (1893–1959): irodalomtörténész, egyetemi tanár a debreceni egyetemen.

HORVÁTH ZOLTÁN (1890–1967): újságíró, műfordító, történész, 1945-től a Népszava rovatvezetője.

KANYAR JÓZSEF (1916): történész, levéltáros, 1945 után a Pécsi Szabad Szó szerkesztője.

KARÁCSONY SÁNDOR (1891–1952): pedagógiai, filozófiai író, egyetemi tanár, a koalíciós korszakban a Szabad Művelődési Tanács elnöke.

LEHOTAY ÁRPÁD (1896–1953): drámai színész, 1945-től 1949-ig a szegedi színház igazgatója.

NÉMETH JUDIT (Ucó): fizikus, Németh László lánya.

NÉMETH LÁSZLÓNÉ Démusz Gabriella (1905–1989): Németh László felesége.

RUBLETZKY GÉZA (1881–1970): szobrász, első jelentősebb megbízását a hódmezővásárhelyi bank épületének díszítésére kapta, Hódmezővásárhelyen élt 1908–1914-ig, itt segítette a helyi művészet fellendülését.

SÁRKÖZI GYÖRGYNÉ Molnár Márta (1907–1966): szerkesztő, ifjúsági író, műfordító, Molnár Ferenc író leánya, első férje Horváth Zoltán publicista, második férje Sárközi György író volt, 1946-tól 1949-ig a Válasz c. folyóirat kiadója és egyik szerkesztője volt.

SZALAI SÁNDOR (1912): filozófus, szociológus, egyetemi tanár, 1946–50 között a Társadalomtudományi Intézet igazgatója.

SZŰCS LÁSZLÓ (1901): irodalmár, színházi ember, 1935-től 1949-ig a budapesti Nemzeti Színház dramaturgja.

TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ (1921–1984): jogtudós, néprajzkutató, a háború utáni években titkára a Tornyai Társaságnak, szerkeszti a Puszták Népét.

TÖRŐ IMRE (1900): orvos, hisztológus, 1947–50 között a debreceni egyetem tanára.

ZÁDOR ANNA (1904): művészettörténész, 1936–50 között a Franklin Könyvkiadó munkatársa.

Kelet-európai változatok

HEISZLER VILMOS

Az illanó illúzió: Közép-Európa

Ha volt népszerű, szinte már közhelyszerűvé koptatott fogalom a 80-as évek politikai-történeti irodalmában, Közép-Európa, a közép-európaiság fogalma feltétlenül ide sorolható. Az Európa keleti felére tenyerelő posztsztálini rendszer ellen lázadó disszidens értelmiségiek (Konrád, Kundera), szigorúan a szaktudomány keretei között maradó tudósok (Szűcs Jenő), a változásokkal és szellemi áramlatokkal ügyesen számoló, azok hátán lavírozó politikusok (E. Busek) eszmei lázadása a vasfüggöny által teremtett realitás ellen létrehozta a virtuális Közép-Európát, azt a képződményt, melynek képzeletbeli létezése is tagadta Európa kettéosztottságát, e kettéosztottság egyik legtragikusabb következményét: azt, hogy az Elbától Vlagyivosztokig terjedő birodalomban Kelet–Európát a Nyugat-Ázsiává válás veszélye fenyegette.

Jellemző folyamatot mutat a hazánkat magában foglaló régió elnevezésének változása az elmúlt negyven esztendőben: eleinte megkérdőjelezhetetlenül és egyértelműen Kelet-Európa részének tekintve tárgyalták a szakmunkák Magyarországot és közvetlen környezetét (pl. Arató Endre munkásságában). Később szemérmesen bekerült a fogalomtárba a „közép-" jelző is, igaz, hogy még a „kelet-" alárendeltjeként: a gazdaságtörténeti munkákban egyre sűrűbben szerepelt a „Közép-Kelet-Európa" megjelölés, vagyis régiónkat Kelet-Európa középső részeként értelmezhettük. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a tudomány és publicisztika világában is töredezőben volt a szovjet érdekszféra monolit egysége: a szűken vett szovjet birodalmat jelentő (Észak-)Kelet-Európa mellett újból megjelent Délkelet-Európa (a Balkán) és a lengyel-cseh-magyar vidékekből álló Közép-Kelet-Európa kategóriája is.

A kelet-európai nagyrégió leginkább nyugatias „alegységeként" felfogott Közép-Kelet-Európa fogalma lassan elindult az önállósodás útján. A régió társadalom- és gazdaságfejlődésének tagadhatatlanul nyugatias vonásait egyre bátrabban mutatták ki a történészek, míg a kutatások összefoglalását és csúcspontját jelző Szűcs Jenő-féle monográfia már önálló, „harmadik" fejlődési egységként mutatta be a lengyel–cseh–magyar térséget Nyugat és Kelet között, inkább a nyugatos elemeket kiemelve. Így lett Közép-Kelet-Európából, Kelet-Európa középső részéből Kelet-Közép-Európa, vagyis Közép-Európa keleti része. Újból polgárjogot nyert tehát az a Közép-Európa, melyet előszeretettel Mitteleuropaként emlegetve csak mint a német imperializmus szellemi előkészítőjét emlegettek harcias, nacionalizmusukat marxista mezbe öltöztető történészek. Volt olyan előadó, aki előadások egész sorát áldozta annak bizonyítására, hogy már maga a Közép-Európa-fogalom eo ipso nonszensz, értelmezhetetlen, mivel senki sem tudja megvonni a térség egyértelmű határait.

A kritika nem volt jogosulatlan, hiszen valóban csak a Közép-Európa-fogalom meghatározásáról több vaskos munka született. S ha valaminek már a meghatározása sok problémát vet fel, ott valami baj van a kréta körül. Ha azt mondjuk: Közép-

Európa, akkor egy olyan európai területre gondolunk, ami centrális pozíciót foglal el. Ha földrajzi-térbeli meghatározásra gondolunk, akkor Közép-Európának nagy valószínűséggel valahol Észak-, Dél-, Kelet- és Nyugat-Európa között kell elhelyezkednie. S mivel az újkorban a fejlődés tengelye az Atlanti-óceán lett, az ehhez közel első nyugat-európai területek váltak középponttá, s Európa jellemző ellentétpárja a Nyugat–Kelet kapcsolat lett. Most már csak az a kérdés, hol húzódik Nyugat-Európa keleti és Kelet-Európa nyugati határa? Mert valahol a kettő között kell lennie a mi kedves Közép-Európánknak.

Kelet-Európával viszonylag egyszerűnek tűnik a dolgunk: ameddig a bizánci vallási és kulturális hatás elért, addig beszélhetünk Kelet-Európáról – mondja a legelterjedtebb felfogás. Mások viszont a szlávok dominálta térség egészét idesorolnák, beleértve a nem szláv (magyarok, albánok, románok lakta) térséget is.

Nyugat-Európa meghatározása már nehezebb. A római rítusú egyház által befolyásolt szféra egészét – a lengyel–magyar régióval együtt – alig szokás Nyugat-Európának nyilvánítani. Vita inkább akörül szokott kirobbanni, hogy Németország egésze Nyugatnak tekinthető-e? S ha elfogadjuk Szűcs Jenő meghatározását – aki az antik római örökség meglétét tekinti a Nyugathoz tartozás egyik legfőbb ismérvének –, Németország egészére ez sem ad egyértelmű eligazítást: Germánia ugyanis itt is legalább két részre osztható e szempontból: a romanizált Rajna- és Duna-vidékre, s a „barbár" Germániára a két folyótól keletre, ill. északra.

A német fejlődés kulcskérdésnek látszik régiónk értelmezése szempontjából. Ha a németlakta területeket megbonthatatlan egységként fogjuk fel, akkor Németország egésze vagy Nyugat-, vagy Közép-Európához tartozna. Meg is jelent ez a problematika a német történeti-politikai irodalomban, a „Sonderweg"-tézis vitájában. A német fejlődés sajátos, egyedi vonásaira figyelő elemzők igyekeztek leválasztani Németországot a nyugat-európai fejlődési képlettől, s önálló típusnak beállítani Kelet és Nyugat között (mintha ismerős lenne a módszer). Talán nem meglepő és nem bántóan politikus eljárás, ha megemlítjük: a nemzetiszocializmusba hajló nacionalista és a kommunizmusba hajló szocialista áramlatok számára volt leginkább rokonszenves ez a felfogás.

Ha elfogadjuk ezt a Sonderweg-felfogást, mely Németországot egységként tételezve választaná le Nyugat-Európától, s ruházná fel közvetítő szereppel Nyugat és Kelet között, akkor nem vagyunk már messze a Mitteleuropa-elképzeléstől, mely kifejezett imperialisztikus hátsó gondolatok nélkül is, csupán Németország természetes súlya miatt joggal nyugtalanította a keleti szomszédokat.

Magam is úgy vélem, hogy német területek nélkül Közép-Európa nehezen elképzelhető. A múltba tekintve viszont azt mondhatjuk, hogy a német fejlődés egyik sajátossága pontosan a szétszórtság, a németek által lakott területek fejlődésének koordinálatlansága. Általában Németország régiói nem a többi német régióval, hanem más, nem német szomszéd vidékekkel tartottak fenn intenzív kapcsolatokat (a Rajna-vidék Franciaországgal, a dél-német területek Itáliával és a dunai országokkal, Poroszország Oroszországgal és Lengyelországgal, a Hanza-városok Angliával és Skandináviával). Ezért míg a Rajna-vidéket vagy a Hanza-városokat nehezen sorolhatnánk Közép-Európába, Poroszország esetében már elgondolkozhatunk ezen, a bajor és sváb területekkel pedig nyugodtan megtehetjük, Ausztriáról nem is beszélve. Tehát ha egész Németországot nem is, déli és keleti szomszédaival intenzív kapcsolatokat ápoló régióit bátran Közép-Európához számíthatjuk – ha történelmi nézőpontból vizsgálódunk.

A jelenbe átlépve ez a kérdés bonyolultabbá válik, hiszen az egységes német nemzetállam létrejötte felgyorsította a német régiók közötti integrációt, s az 1871 óta figyelemre méltó szintet ért el. Az 1945–1990 közötti megosztottság ugyan jóval komolyabb társadalmi és tudati következményekkel járt, mint azt a nemzeti érzés abszolutizálói gondolták (láthatjuk ezt az újraegyesült Németországot megrázó osszi–vesszi ellentéten), Németországot mégsem emiatt tartom veszélytelennek keleti és déli szomszédai számára. Inkább a német társadalom tanulékonyságában, a szövetségi köztársaság negyvenéves demokratikus iskolájában s a modern Németország európai beilleszkedésében bízhatunk, amikor többé nem rettegünk Bismarck és Hitler (egymástól egyébként ugyancsak különböző) hagyományának feléledésétől.

Németországnak, pontosabban a német nyelvterületnek a keleti felét (mely jóval több, mint az egykori NDK) tehát a közép-európai régióhoz sorolhatjuk – ezt a részt nevezhetjük Nyugat-Közép-Európának. E közép-európai régió keleti kiegészítőjének, helyesebben kiteljesítőjének tekinthetjük a Szűcs és mások munkáiban kirajzolt szférát, a lengyel–cseh–szlovák–magyar–szlovén–horvát együttest, Kelet-Közép-Európát. Persze, ha nehézségeink vannak a közép-európai régió nyugati határainak megvonásánál, keleten is találkozunk hasonlóakkal. Kérdéses, hogy a nagyon fontos és jellemző vallás- és kultúrtörténeti választóvonalak egyértelműen eligazíthatnak-e a fejlődési régiók felvázolásánál? Ezért kétséges pl., hogy a kifejezetten fejlett polgársággal rendelkező magyarországi szerbség által lakott vidék kapásból a Balkánhoz sorolható-e? A galíciai unitus ukránságot (vagy ruténséget), s vele együtt Ukrajna nyugati részeit minek tekintsük? Mi legyen a katolikus litvánokkal s az evangélikus lettekkel és észtekkel? Milyen típusúnak tarthatjuk a román fejlődést, mely bizáncias-ortodox szellemi és vallási jegyeket, de néhol a nyugati feudalizmusra emlékeztető társadalmi jellemzőket mutat fel?

Mindezek elsősorban a múltra vonatkozó kérdések. Minket viszont most legalább annyira, ha nem jobban érdekel a jelen, s főleg a jövő: van-e, lesz-e értelme, tartalma Közép-Európának, a közép-európaiságnak? Nem úgy vagyunk-e a hőn áhított, buzgón dédelgetett elképzeléssel, mint annyi más rendszerváltás előtti vágyálmunkkal? Sajtószabadság, többpártrendszer, parlamentarizmus, piacgazdaság – mi lett e vonzó jelszavakból? Médiaháború, acsarkodások, munkanélküliség, infláció – egyelőre inkább ezt érzékeljük. Hát Közép-Európa? Szigorított ellenőrzés az osztrák határon, prostituáltak kilométeres sora az országút mentén a cseh–német határ előtt, kolduló cigányok a berlini pályaudvarokon, véres háború a széteső Jugoszláviában, vámsorompók Csehország és Szlovákia között – egyre több határ, egyre több ellenőrzés (Jászi érzett ilyesmit a Monarchia szétesése után). Holott a kommunista rendszerek összeomlásának jelképes aktusai éppen a határok megnyitásához kapcsolódtak a soproni pikniken éppúgy, mint a berlini falomláskor.

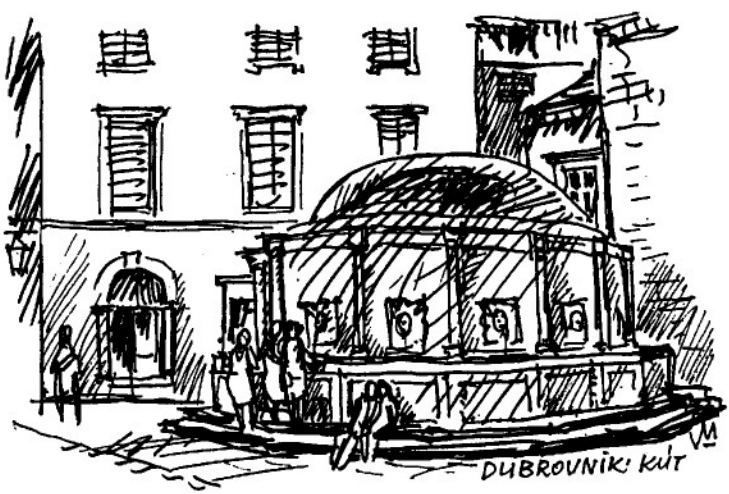
S a közép-európai gondolat vonzereje éppen abban állott, hogy tagadta azt a vonalat Trieszt és Lübeck között, melynek a jó stílusú Churchill a vasfüggöny elnevezést adta. Megfújták a közép-európai gondolat elkötelezettjei a kürtöt a vasfüggöny előtt, s az egyszer csak leomlott – de úgy látszik, egyelőre csak a por és az omladékok közt kószálunk, elveszítve még azt az orientációt is, amit a fal biztosított.

Az Európát kettéosztó vonal tagadásával a Közép-Európa-gondolat hirdetői voltaképpen Európa egységét hirdették, Közép-Európa Európát jelentette. Lehetőséget, s egyúttal keretet az Európához való csatlakozásra. A Penta-, majd Hexagonale kudarca, a visegrádi csoport lassú bomlása azt mutatja, hogy a kisállami egoizmus nemcsak a

sokszor leszólt Balkánra jellemző, a koordinált fellépés helyett többen az egyéni sikerrel próbálkoznak. Németország most el van foglalva az új keleti tartományok integrálásával, neki egyelőre ennyi elég a közép-európai szerepvállalásból. Ausztria már 1990-ben kétségbeesetten tiltakozott a felmerült ötlet ellen, hogy esetleg összehangolja EK-csatlakozását a visegrádi csoporttal, s Busek keleti aktivitása is feltűnően alábbhagyott. Az Expót elutasító bécsi népszavazás jelzésértékű volt: a német kapcsolatokat szorgalmazó Szabadságpárt ügyesen aknázta ki a bécsiek vonakodását – a várható kényelmetlenségek erősebbnek bizonyultak, mint a Bécs–Budapest világkiállítás, s ezzel a keleti kapcsolatok intenzifikálása. Csehország sokakat meglepő könnyedsége, mellyel tudomásul vette a szlovák elszakadást, hidegfejű számítással magyarázható: a kellemetlen és fejletlen keleti testvér nélkül közelibbnek tűnik a hőn áhított EK-tagság – a csehek gondolkodásában most, nem félve a német imperializmustól, felértékelődik középkori betagolódásuk a Német-Római Birodalomba.

Úgy látszik, hogy a történeti áttekintésben felvázolt közép-európai régió nyugati fele – a volt NDK, Ausztria, Csehország, s minden bizonnyal Szlovénia is – szívesen elhagyná a csak koloncnak érzett keleti szomszédokat, s a bizonytalan Közép-Európa helyett a biztos Nyugat-Európában igyekszik minél előbb helyet biztosítani magának. Mindenki helyezkedik, igyekszik jobb pozíciót kicsikarni magának – darwini versenyfutás folyik, melyben a nyertes a centrumhoz, a legfejlettebb régióhoz való tartozást reméli, a vesztes perspektívája a lassú lecsúszás a harmadik világba – hol van itt hely Közép-Európának?

Attól tartok, hogy a közép-európai gondolat visszakerül az antipolitika köreibe, a fennálló realitásokat merész gondolati konstrukciókkal elhárítók közé. De talán nem is kell tartani ettől. Egy illúzióval ismét kevesebb – ez még nem baj. Sőt: mint ahogy jelenlegi közállapotaink miatt nem adhatjuk fel demokrácia iránti reményünket és igényünket, ugyanúgy a közép-európai elképzelések jelenlegi fiaskója sem veheti el bizalmunkat és hitünket egy egységes Európában, melynek karakteres részeként kialakulhat a közép-európai entitás. Csak addig kell kibírnunk valahogyan.

FRIED ISTVÁN

Lesz egyszer egy Közép-Európa?

A KÖZÉP-EURÓPA-DISKURZUS ZÁRÓ–NYITÓ GONDOLATAI

Szlovén ragozás: „én jó vagyok, te rossz vagy, ő szemét".
(Žarko Petan aforizmája, Bor Ambrus ford.)

Közép-Európa csak Közép-Európából érthető meg igazán, és közép-európainak lenni főként azt jelenti, hogy önmagunkat nem értjük.
(Esterházy Péter: A vihar kapujában)

Aligha mondható derűsnek, megnyugtatónak vagy biztatónak az a beszélgetéssorozat, amelyre a *Tiszatáj* (1992–1993-as számaiban) vállalkozott, amikor *Közép-Európai változatok* című töprengéseimet a vitaindítás céljából közreadta, arra számítván, hogy az égető és sokat foglalkoztató kérdések számos érdeklődőt ösztönöznek hozzászólásra, ingerelnek ellenkezésre. Részben a folyóirat jellegéből következően nem alakult ki túlságosan messze tekintő kollokvium, mivel a még Ilia Mihály kezdeményezésére szerveződött rovat, a Németh László örökségét magáénak valló, kelet-európai tárgyú cikksorozat óta szinte nincs és nem volt a „legális" *Tiszatáj*nak olyan száma, amelyben valamilyen módon ne került volna szóba operett-régiónk, véres-vérző zónánk, viharzó térségünk, Európának gondteli mostohagyermeke. S mivel a magyar folyóiratok közül a leginkább következetesen és a leginkább a hídépítés illúziójával ezt a nemes ügyet a *Tiszatáj* vállalta, a tudományos igényeket is kielégítve lett eszmei jogutódja az 1930-as évek sokat ígérő és morális szempontból nagy értékű folyóirat-kezdeményeinek, az *Apollo*, a *Láthatár*, a *Tanú* közép-európai és kelet-közép-európai kutatásainak. Tudománytörténetileg még nincs fölmérve, hogy az Ilia Mihály által átformált „vidéki" folyóiratból miként lett a magyar közép-európaiság értékteremtő műhelye, információs bázisa; mily roppant jelentőségű és az irodalomközi folyamat szempontjából mily lényeges az a tény, hogy a zónánk szláv és román nyelvű irodalmainak elkötelezett ifjú irodalomtörténészek és részben történészek rendszeresen hírt adtak a zóna egy-egy irodalmának újabb fejleményeiről, keresve a magyar irodalommal párhuzamba hozható jellemzőket, bemutatva a műfaji-tematikai változatokat az együttélés, a dogmákkal szembeforduló irodalmiság témáira. Németh László (és Bartók Béla) örökségének vállalása munkált azokban a rövidebb írásokban, amelyek „műfajilag" ugyan inkább minősíthetők olvasmánynaplónak vagy élménybeszámolónak, de amelyek éppen ezért a személyesség hitelességével igazolták a magyar irodalom tágabb, közép-európai, kelet-közép-európai kontextusa kutatásának jogosultságát.

S minthogy az Ilia Mihály kultúraközvetítői-szerkesztői elveiből jottányit sem engedő, jelenleg is működő szerkesztőség ezt a fajta regionális elkötelezettséget érvényesíti (amely természetszerűleg a zóna *valamennyi* irodalmát egyként bemutatásra, méltatásra érdemesnek vélte és véli, külön hangsúllyal a nemzetiségi, kisebbségi irodalmakat, amelyek komparatisztikailag is teljes joggal tarthatnak elemzésre igényt): így a közép-európai kultúrák és kulturális kontextusok megvitatása valójában szinte minden

lapszámban napirenden van, akár egy szlovén irodalmi blokk adja erre az ürügyet, akár Erdély városainak demográfiai változásai, mint a nemzetiségi lét és kapcsolatrendszer jelzése, akár a szó szorosabb értelmében vett fejtegetés arról: létezik-e Közép-Európa?

Ennek a nem annyira vitazáró, mint inkább egy közbülső fázisról gondolkodó cikknek címe Mészöly Miklós *Volt egyszer egy Közép-Európa* című kötetének sugalmazásában egyszerre mélabús, ténymegállapító, történetivé nemesülő gondolatát idézi, a Közép-Európával szemben ma lehetséges magatartások változatait, méghozzá nem külön-külön élő variánsokat, hanem az érzékenység korában divatba jött *vegyes érzelmű* mentalitást, amely a *fájdalom gyönyöre*, az *édes melankólia* képzetekhez hasonló, vagy a *Traviata* „mysterioso" dallamait magyarra *rejtelmes-édes*ként adaptáló (aligha tagadhatóan szentimentális) világérzékelést. S ha csak *volt* egyszer (mint a mesében?) egy Közép-Európa, akkor talán gondolatban, emlékekben, reflexekben, vágyakban, indulatokban még él, talán föltámasztható, talán szükséges is volna föltámasztása. Tény, hogy Prágában rendszeresen jelenik meg *Közép-Európa* címmel folyóirat, amely Bibó Istvántól Konrád Györggyel bezárólag több magyar szerzőt is közöl; a klagenfurti illetőségű *Information zur Deutschdidaktik* (amely feltehetőleg sok osztrák és talán néhány németországi tanárhoz is eljut) 1991-ben Közép-Európáról tematikus számot közölt, benne Johann Holzner, innsbrucki egyetemi docens értő tanulmányával Esterházy Péter *Fuharosok* című művéről (időszerű, a szovjet rendszer magyarországi berendezkedését hírül adó alkotást láttatva a regényben), és a folyóirat hátlapján Fred Hergovich verse díszeleg. A kurta-furcsa versezet mintegy összefoglalni látszik mindama szkepszist és nosztalgiát, iróniát és lehetőséglatolgatást, amely a Közép-Európa-gondolat jelenlegi képviselőit jellemzi.

A kommunális politikusok
soknemzetiségű államra esküsznek,
töprengenek egykori nagyságán,
éjjelente Ausztriára gondolnak,
Lembergre, Prágára, Triesztre gondolnak
és nem a Parapatić-hegyre.

Közép-Európa minduntalan fel-felbukkan mint gondolat, mint létrehozandó – a Nyugat amerikanizálódásától, a Délkelet „balkanizálódásától", a Kelet kiszámíthatatlan és kaotikus, ám számításon kívül aligha hagyható hatalmi pozíciójától nem zavart – egység, szellemi entitás, szellemi vámszabad terület, kulturális örökséget ápoló, továbbörökítő mintatelep mint utópia, újra meg újra „anti-politika". S ismét Magyarország, magyar folyóiratok a (*Tiszatáj* mellett például az *Európai utas* vagy a *Kisebbségkutatás*) játszanak itt fontos szerepet, a nagy hatású, színvonalas *Lettre Internationale* már magyar változatában is szolgálja a kultúraközvetítés ügyét, a goethei ihletésű kölcsönös fordításirodalom világirodalomig vezető eszméjét. *Volt egyszer egy Közép-Európa*: elmúltába, emlékké válásába nemigen akar belenyugodni az a nemzedék, meg az utána következő sem, amelytől elrabolták utópiája valóságra váltásának lehetőségét. S ha a *Tiszatáj*-ankétra szánt és ígért hozzászólásokból szám szerint viszonylag kevés kapcsolódott közvetlenül (de ez a kevés annál jelentősebbet mondott ki!) a Közép-Európa-diskurzushoz, viszont a folyóirat egésze, erdélyi és magyarországi adalékaival, vajdasági és egyéb tájak problémáit idéző hozzájárulásaival ennek a szimpóziumnak részesévé avatta mindazokat, akik ennek a soknyelvű és megosztott térségnek krónikásai, hírvivői, szószólói, elemzői.

Kezdjük azonban záró és nyitó fejtegetésünket (Madáchcsal szólva: kezdet és vég egymást éri) nagyon messziről. Lapozzuk föl Julian V. Bromley írását (*A szovjet néprajztudomány a jelenlegi gyakorlatban.* Ethnographia 1989). Különös figyelemmel olvassuk az „ősközösségre" vonatkozó fejtegetéseket, a néprajzi anyag szerepét az „etnogenezis kutatásának problémáiban". Az egykori Szovjetunió területén élő népek kialakulásáról szól, arról nevezetesen, hogy az etnogenezis kérdése azoknál a népeknél vetődik föl a leginkább, amelyek „nemrég alakultak át nemzetté", s ezért arra törekednek, hogy visszafelé haladva a múltban megkeressék történelmi gyökereiket, jelenlegi lakóhelyük jogos birtoklásának múltba nyúló, messzi múlttal igazolható *ideológiai* megalapozását. „Például a Kaukázusban, Azerbajdzsánban a jövevény török nyelven beszélő népességet őslakosnak adják ki, jóllehet, a türkök csak a X. század körül jelentek meg a Kaukázus délkeleti részén. Örményföldön pedig kétségbe vonják, hogy a helyi, kaukázusi eredetű urartui kultúra megelőzte volna az indo-európai származású örményekét."

Más kérdés, hogy még ott, ahol az etnikai folyamatosság a tudomány jelenlegi állása szerint többé-kevésbé megbízhatóan igazolható, még ilyenkor sem lehet a „kulturális folytonossággal" azonosítani, „ezek ugyanis nem vagy csak részben fedik egymást, annál is inkább, mivel egy-két kivételtől eltekintve, a népek nagy többsége jelenlegi etnikai területén jövevénynek számít, és a népek mostani elterjedése általában nem esik egybe az őshazájuk területével."

Nemigen kell térségünkben analógiákat keresnünk; az a típusú őskeresés, őshazabizonygatás, kulturális küldetéstudat, amelyről Bromley akadémikus kaukázusi viszonylatokban szól, a közép-európai, kelet-közép-európai zónában is nem egy (új) államalakulat hivatalos ideológiájának szerves része, s mintegy a közép-európai összefogás ellen ható tényezőnek számít. Hagyományra épít ez a felfogás, amely a „nemzeti ébredés"-ként minősített periódusban (kb. 1780–1849) kezdett kiépülni, az államszervezés végső célja érdekében a birtokolni vágyott territórium fölött megszerzendő politikai-gazdasági uralom mellé a szellemi tanúsítványt kiállítandó. S korántsem idillt sugalló, nosztalgiát ébresztő ellenpéldaként idézem Eugen Lemberg önéletírásának egy jellemző részletét. Az 1903–1976 között élt-működött, csehországi születésű irodalom- és művelődéstörténész, aki emigrációban élt, a II. világháborút követőleg gyermekkorának, a Monarchiának világát eleveníti föl: „Ha valaki az elemi iskolás gyerek Eugen Lemberget megkérdezte volna Plzeňben vagy akár Litoměřice-ben, mi volna valójában, osztrák, német, »Böhme« vagy cseh (Tscheche), zavartan kereste volna a választ." Az osztrákok ugyanis – úgy gondolta – Bécsben laknak, a németek az országhatáron túl, a Böhme: gúnynév (Schimpfwort) és *csehet* jelent, és csehnek semmiképpen sem tudja magát. Még inkább jellemzi a két világháború közötti cseh helyzetet Max Brod egy regényrészlete (*Der Prager Kreis.* 1966.), amely a közép-európai béke és közép-európai megosztottság dilemmáit mutatja föl:

„A »Színészek klubja« színházi előadást szervezett, és ehhez az alábbi vígjátékot választotta: *A cseh és a német*, méghozzá a modern cseh irodalom kezdeteinek korszakából. A színdarab éppen azért oly érdekes, mivel egy-két szerepet benne németül [...] írtak meg, más szerepeket viszont cseh nyelven. A két nemzet között támadt félreértéseket ábrázolta, igen szelíd módon, ám ezek a félreértések legalábbis szűkebb körben egy szerelmi idill révén simulnak el. Az előadás a Köztársaság kritikus napjaiban jött létre, a hitleri csapatok betörése előtt néhány hónappal, a müncheni kapituláció előtti időszakban (1938), és Prágában szenzációt keltett. Beneš elnök is megjelent az előadáson páholyában, s a nézőközönség lelkes tapssal fogadta. Minden jegy elkelt.

Az előadást meg kellett ismételni. A cseh és a német fasiszták távol tartották magukat, sajtójukban hevesen támadták a kulturális megértésnek ezt a kísérletét. Figyelemre méltó, hogy a cseh színház jeles művésze, Vydra úr, aki kiválóan beszélt németül, szerepét ebben a színdarabban németül játszotta, míg a német színház egy művésze és rendezője, Taub úr, a színpadon szép cseh nyelven alakította szerepét. Az emberek ebből az ártatlan vígjátékból politikumot csináltak, mindkét részről sok jóakaratot tanúsítottak – ám a rombolni szándékozó hatalmak ez idő tájt erősebbnek bizonyultak."

A közép-európai megosztottság forrására (vagy egyik forráslehetőségére) a megbékélést célzó szándékokra hozott (típus)példák után térjünk vissza Mészöly Miklóshoz, aki a Közép-Európa-diskurzusoknak két alapfogalmáról töpreng megfontolandó módon, a *nemzetiről* és a *nemzetköziről*. „Nemzeti és nemzetközi: a század két nagy feszültségcentruma. Éljük a nemzeti érzés, a legkisebb népcsoportot is megillető jogok eufóriáját – másrészt a multinacionális tömbök szerveződése teremt a nemzetinek kemény, csonkító normákat (hol hogyan). S egyre szaporodik a két trend közé szorult »történelmi rokkantak« száma [...] ami nemzeti, az zavarokkal küzd, ami nemzetközi, annak az ideologikuma nem elégséges terápia." (*A negyedik út.* Szombathely, 1990. 82.)

Mészöly Miklós pontos meghatározása a közép-európai dilemmákat előlegezi: hiszen például a Közép-Európa gerincét alkotó Monarchiát éppen a „nemzeti" erők feszítették szét, mivel a „nemzetközi" (vagy „nemzetek feletti") sem érzületben, sem gondolkodásban, sem célszerű tájékozódásban nem volt képes megfelelni a korszerű magatartást megcélzó követelménynek, a goethei értelemben vett egyetemes kritériumainak. Hiszen a Goethe által kívánatosnak és kialakítandónak minősített *világirodalom* folyamat eredménye, és a partikulárisat, az egyedit, az egyénit, a sajátszerűt nem megszüntető, hanem éppen ellenkezőleg: megőrző-értékképző-összmunka gyümölcse; s az Egész annál értékesebb, minél lényegesebb az egyéni, egyedi, a partikuláris hozzájárulása. Más kérdés, hogy Goethe irodalomban, művelődési kapcsolatokban és kölcsönös fordításirodalomban gondolkodott, amelynek hátterében, „gazdasági" ösztönzésében a közlekedés rendkívül gyors fejlődése, a világkereskedelem kiépülése, tehát népek, régiók rendszeres (és békés) érintkezése áll. Igen jellemző, hogy még a Monarchia iránt illúziókat táplált Franz Werfel szerint is – Alma Mahler-Werfel emlékezése: *Mein Leben*. Frankfurt/Main 1986. 149–150. – az *operett* őrzi a leghívebben a régi Ausztriát: „ebben a banális műformában – mondta Werfel – tükröződik a régi Ausztria, ritmusaiban, tréfáiban..." Márpedig az operett cseh, lengyel, magyar mű-népdalainak, Bartók Béla szavaival élve „nemzetközi zenei zsargonjának" Monarchia-jellemzővé válása jelzi: mennyire illuzórikus a néhány nemzeties külsőségre épített „nemzetköziség". Ám – ez is kitetszik Mészöly szavaiból – a „nemzeti" régiónkban kezdettől fogva zavarokkal küzd: nemcsak a magyar irodalmat kísérte végig, Kisfaludy Sándortól Ady Endréig, onnan Németh Lászlóig, Illyés Gyuláig „Herder árnyéka", a nemzethalál gondolata, megjelenik az a cseh, a szlovák irodalomban (Kollár „denevérszerű lét"-en kesereg *Slávy dcera* című eposza előhangjában az 1820-as években), a szerb nyelvű irodalomban: a montenegrói püspök-fejedelem, Petar Petrović Njegoš drámai formájú, eposzi funkciójú művében, az 1847-es *Gorski vijenac*-ban (Hegyek koszorúja) az igazhitűeket ért nemzeti sorscsapásokat Isten büntetésének tulajdonítja, amellyel bűneik miatt sújtja, azaz a török elnyomással Montenegro népét. A nemzethalál tudata mellett a szüntelen nemzeti fenyegetettség, az elfajzás, a saját hazában-földön kijutott idegenség különböző korokban, különböző irodalmi-publicisztikus formában bukkan föl. S mindezzel a népet-nemzetet sújtó csapássorozattal szemben egyetlen védekezés

lehetséges: a *nemzeti* eszme tettre váltása, amely a nemzeti függetlenség, a nemzeti önszerveződés révén valósulhat meg, szemben a külső és belső idegenekkel, elidegenedettekkel szemben. Minthogy a régió valamennyi népének a soknemzetiségű államközösségben adatott meg a hol szerencsésebb, hol – többnyire – nagyon kevéssé szerencsés lét, egyrészt a (nemzeti jellegű) sérelmek halmozódtak egymásra, másrészt a kultúra óhatatlanul magán viselte a soknemzetiségű állam több kulturáltságából (és többnyelvűségéből) fakadó jelleget. A Monarchiához visszatérve: éppen ez a tény adta a Monarchia-kultúra megkülönböztető vonásait az európai kultúrán belül, ez a kulturális sokféleség és a kultúra területén jó darabig élő és ható „pluralizmus", amely természetesen kifejezetten nemzeti kultúrák szabad egymásmellettiségét segítette, sugalmazván a kultúrák magától értetődő kölcsönhatását. Ám azt is mondhatjuk: a Monarchián belül egyszerre működtek a centripetális és a centrifugális erők, nem egyenlítették ki és nem semlegesítették egymást. Annyi tetszik bizonyosnak, hogy a Monarchia *gazdasági és kormányzási* egység volt, ennek számos előnyével és a kortársak szerint számosabb hátrányával. Arra mindenesetre alkalmatlan volt a Monarchia szervezete, hogy a nemzeti mozgalmaknak irányt adjon, elfogadható alternatívát kínáljon; s csupán a kései utókor döbbent rá: a Monarchia romjain létesült, magukat nemzetinek hirdető (többnemzetiségű!) államok örökölték a Monarchia hátrányait, azonban annak előnyei nélkül, fenyegetettség-érzésüket pedig nem oldotta, nem oldhatta a (vélt?) nemzeti függetlenség mámora, hiszen gazdaságilag válságról válságra vergődtek, politikailag pedig előbb a német, majd a nem kevésbé mohó orosz-szovjet imperializmusnak áldozatai lettek. S így újra meg újra a nemzetekfölöttiség-nemzetköziség látszatával leplezett idegen nacionalizmusok foglyaiként ábrándozhattak arról, hogy *volt egyszer egy Közép-Európa*.

Már aki ábrándozott. Hiszen az igazi felszabadulásukat ünnepelni kész nemzetek vagy újabb osztódásnak néztek elébe, vagy a fenyegetettség más változatával kerültek szembe. S a legkevésbé sem avval foglalkoztak, miképpen lehet együtt, egymást segítve, közös problémákon közösen töprengve megjelenni a „népek hazája, nagyvilág" előtt. Ehelyett egyre-másra az idealizált Közép-Európa-lét gondolatának kisajátítását lehet tapasztalni, a közös múlt megtagadását, a szomszéd szegény rokonnak minősítését; miközben a gazdagabb pártfogó önzetlenségére számítva igyekeznek (nem egyszer egymás rovására) elsőként az egységesnek hitt Európa-birtok sáncai mögé jutni.

Akik a *Tiszatáj*-ankétnak inkább a jelenkori politikai helyzetre vonatkoztatható gondolataira reagáltak, teljes joggal tekintettek némi mélabúval a Közép-Európa-fogalom inflálódására, elmosódottságára – sőt arra is, hogy több évszázad sem volt elegendő arra, hogy nemzetté vált népek saját múltjukat és viszonyukat a szomszédokhoz és a világhoz feldolgozzák, illetőleg az újonnan alakult államok (nemzeti) lényegüket eleve ne másokkal szemben kíséreljék meg meghatározni, lehetőleg azokkal szemben, akikkel őket a történelem több évszázadon át összekötötte, és akikkel – tetszik, nem tetszik – a kultúrát, a mentalitást a világ eseményeire való (többnyire ingerült) reakciót tekintve számos hasonlóság rokonítja. Mélabú, sőt helyenként ború fogja el mindazokat, akik a mottóban idézett Žarko Petan egy másik aforizmájának igazát kénytelenek bevallani, minthogy azok, akiket illet, nem óhajtják a múltat bevallani. Az aforizma így szól: „Szlovénnak lenni főleg Szlovéniában nehéz". S még egy aforizma, amelynek tanulsága talán általánosítható, jóllehet, a Balkán történései a mondás helyi időszerűségét tanúsítják: „A »Ki kicsoda?« jugoszláv kiadása: »Ki kicsodát?«"

Ezenközben többek szerint a Nyugat sugalmazására létrejött „visegrádi hármak" (egy utópia szerint Közép-Európa lehetséges kemény magja) a valóságban előbb bizonytalankodó négyekké bővült, majd a cseh fél részéről hangzottak el határozott megnyilatkozások a lengyel–magyar–cseh ellenzékiek egykori „virtuális Közép-Európá"-jának fölöslegességéről és kétes hasznáról. S alig rejtve egy más típusú orientáció rémlik föl: nevezetesen a Németországgal való szorosabb (gazdasági? politikai? kulturális?) együttműködés talán eredményekkel kecsegtethetne? Megszűnt a félelem Naumann Közép-Európa-tervétől? Az egykor valóban fölösen túldimenzionált Drang nach Osten-jelenség egyáltalában lehetőségként sem létezik, a történelmi emlékekből is kiirthatóan szűnt meg? Vagy valós az a remény, hogy az „új szövetségi államok" át- és megszervezésével, az eltérő közeli múlt kölcsönös gyanakvásokat hozó német–német ellentétei kiegyenlítésével, a szociális demagógia keltette idegengyűlölet szerveződésével küszködő és a Közös Piacnak egyébként is sokszorosan elkötelezett Németország altruista erényeket fog csillogtatni? S mit szólnak ehhez a Németországban szép számban élő, tehetős és olykor hangos szervezeteket létrehozott szudétanémetek?

Kossuth Lajos vagy Jászi Oszkár konföderációs terveinek „szláv" és román fogadtatása el kellene hogy gondolkodtasson mindenkit, aki Közép-Európa lehetőségein töpreng; meg az a tény, amit Heiszler Vilmos említett: a társszerzős könyvekkel, kulturális projektumokkal, majd politikai aktivitással a közép-európai gondolatot népszerűsítő Erhard Busek a pártpolitikába vonult vissza, és ma már nem látja oly sürgető feladatnak egy osztrák–magyar alapozású „Projekt: Mittel-Europa" körül végzendő szervezőmunkát, mint ahogy jóindulatú figyelmeztetésként kell tudomásul vennünk Freiburg im Breisgau Egyeteme Szlavisztikai Tanszéke vezetőjének, a cseh Antonín Měštannak több mint szkeptikus tanulmányát, aki vizsgálódásai summázatát ekképpen adja: „sehol a szépirodalomban még a nyoma sem lelhető föl annak az eszmének, hogy szorosabb politikai együttműködés jöjjön létre a lengyelek, a csehek, a szlovákok, a magyarok, a horvátok, az osztrákok, a németek stb. között; más szóval: a középeurópai népek összetartozásának gondolata hiányzik a háborút követő szépirodalomból. A nosztalgikus emlékezés az egységes államban egyesített különféle népekre (a Nagy-Morva Birodalomra, a középkor és a barokk periódus cseh vagy lengyel államára, a Habsburg Birodalomra) aligha viszi előbbre az egyesült Közép-Európa ügyét. Nem tudom elképzelni, hogy a Pentagonale vagy a Hexagonale a jövő szépirodalmában visszatükröződhetne". (*Der mitteleuropäische Raum in den Literaturen Mitteleuropas nach 1945.* In: *Westmitteleuropa, Ostmitteleuropa.* München 1992. 376. – azért idéztem a hosszú német címet, mivel a régiónkat övező és történetét végigkísérő terminológiai zavar mellett a cseh kutató sokkal tágabb Közép-Európa-elképzelését is dokumentálja. Amikor Měštan professzor Közép-Európáról szól, beleérti Németországot is, Ausztriát is, viszont Erdélyt vagy Ukrajnát nem; s a kötetnek szlavista szerkesztői *Kelet-Közép-Európa* mellett *Nyugat-Közép-Európát* is tételeznek, a tanulmányok természetszerűleg különböztetik meg a földrajzi, a politikai és a történelmi „teret", egyes tanulmányírók segédfogalomként tárgyalják viszont *Kelet-Közép-Európát*.) A följebb ismertetett nézetekhez egy erősítő és egy vitatkozó megállapítást illesztek. Leszek Szaruga szerint „mindenkinek megvan a maga Közép-Európája". A bon mot a *Mitteleuropa. Traum oder Trauma.* Bremen 1985. kötetben látott napvilágot (ismét németül idéztem, mivel a magyar fordítás: Közép-Európa. Álom vagy trauma, nem képes visszaadni az eredeti szöveg morbid humorát). Annál szívesebben hivatkozom az

egykori román kultuszminiszter, Andrei Plesu bécsi beszédére, a romániai németek sok viszontagságot megért folyóiratából, a *Neue Zeitung* 1990. évfolyama 3–4. számának 96. lapjáról.

„Az osztrák Monarchia a XVIII. században Európának mintegy kisebb méretű foglalata volt. Németek, olaszok, magyarok, lengyelek, csehek, szlovákok, szerbek és románok éltek egy igen ügyes kormányzat alatt anélkül, hogy nemzeti sajátosságaikat elveszítették volna."

Nem szívesen foglalnék állást abban a kérdésben, hogy az egymással homlokegyenest ellenkező nézetek közül melyiknek nagyobb, melyiknek kevesebb az igazsága, hiszen a napi politika „realitása" sokszor nem azonos a távlatos politika ritkán megtervezhető „realitásá"-val (bár az aprómunka sosem teljesen eredménytelen), megint más minőséget képvisel a történelem, az irodalom, a pártpolitika „igazsága", ritkán fedik egymást. Martinovicsék föderatív államideálja óta annyi szép terv, gondolat, kezdeményezés vallott kudarcot a kultúrák, népek egymáshoz közelítése, „rokonítása" terén; annyi sok magános és intézmények szorgalmazta elképzelés törekedett az ősök vívta harc békévé oldására, hogy ezek historikuma (vagy csupán elemzése) több doktori értekezést tölthetne meg tanulságos tartalommal. Annyi azonban bizonyos, hogy ha ennyit vitatkoznak egy fogalomról, ennyien kísérelnek meg elvontabb meghatározást adni, ennyi kezdeményezést ihlet meg, az mégsem lehet egészen halott, azt mégsem szabad eleve eltemetni. Még akkor sem, ha – mint ezt a múlt tanúsítja – föderációra, megbékélésre, kiegyenlítődésre, méltányos rendezésre néhány kétségbeesett vagy reménykedő írón-művészen kívül mindig a vesztesek, a történelem kárvallottjai gondoltak; a Birodalom trializmussá átformálásával a cseh nemzet egyenjogúságát igénylő Palacký, az emigrációban többnyire visszhangtalanul politizáló Kossuth (sajnos, a cseh kérdésről írt tanulmányát sem hallgatta sem a magyar politika meg a közvélemény), a veszett fejsze nyelét menteni igyekvő Jászi Oszkár, majd az 1930-as évek „nagy illúzió"-sorozata; a szomorú halált halt Anton Straka, a szintén emigrációba kényszerült Bartók Béla, a Duna partján a vén „folyam-róka" Adytól ellesett titkait továbbgondoló József Attila, a Nyugat árulásába belehaló Karel Čapek munkája látszott veszendőbe menni, ha a politika árfolyamait tekintjük, és legfeljebb a kevesek által őrzött hagyománnyá nemesedésről hihetjük, hogy tartósabb, mint századunk „perc-emberké"-inek „dáridó"-ja.

Vekerdi László pontosan látja az antiutópiává süllyedés valós veszélyeit: „Máma Közép- és Kelet-Európát komolyan fenyegeti a lehetőség, hogy gigantikus monolitikus kaszárnyából komplett pluralisztikus pokollá alakuljon át." Hašek Švejkjére hivatkozva állítja, hogy a Monarchia is válhatott volna ilyenné, ámde „a Monarchia sokfélesége inkább csak azért volt elviselhető, mert ha nem is tolerancia, legalább valami hanyag, sőt olykor egyenesen nagyvonalú nemtörődömség kísérte." (*Tiszatáj*, 1992. 7. 49.) Csupán erősítésül hivatkozom Alois Woldan tanulmányára, aki a XX. századi lengyel irodalom kétféle Monarchia-értelmezésére hívta föl a figyelmet. Az egyik típusú a Monarchiát valóban a népek börtönének vélte, és a Vekerdi László emlegette kaszárnyát, kiképzőtábort rajzolta meg – mintegy szimbolikus helyként, olykor pokoljárásként, mint például Józef Wittlin *A föld sója* című regényében. Más, főleg a Galícia-irodalomba sorolható alkotások egyfelől kedélyesebb, illetőleg humorosabb képet festenek a Monarchia hadseregéről, másfelől a „múltra irányuló utópia" szerint a nemzetek feletti állam kiegyenlítő szerepét méltatják. (*Tiszatáj*, 1992. 8. 74–78.)

Vekerdi László idézett tanulmányának még két gondolatát emelem ki. Az egyik Predrag Matvejevićtyel összhangban állítja, hogy „a sokféleség, a különállás, a partikularitás magában egyáltalában nem érték". Általában – teszem hozzá – divatos fogalmak mitizálása vezethet az elhasználódás, a közhelyszerűség irányában, s ezáltal nemcsak a fogalom értéke vész el, hanem a fogalom mögött egykor létezett tartalom is gyanúba keveredhet. Lényegében ez történik manapság a Közép-Európa-fogalommal, hiszen a nosztalgikus-operettes Monarchia-idézés legföljebb a giccses Sissy-filmek nézőit kápráztathatja el. De legalább olyan jelentékeny a veszély akkor, ha egyes fogalmak önkényes kisajátítása történik meg, eredetileg jól hangzó, tartalmas fogalmak manipulációt szolgálnak azáltal, hogy hamis eszmerendszerbe kerülnek. A különállás: a nemzeti függetlenség gondolatrendszerében pozitív töltést kap meghatározott korszakokban, miképpen a homogenizáló törekvésekkel szemben a partikuláris – joggal – értékelődik föl. De – Vekerdi László gondolatmenetére hivatkozva – a partikuláris könnyen lehet „parciális"-sá, a kicsi, de az enyém gőgjének kifejeződésévé, legfeljebb rész szerint igazzá. (Arany Jánossal együtt hiszem, hogy olyan kell, mi „mindig és egészben az".)

A másik fontos megjegyzés alapján: amellett, hogy Nyugat- és Közép-, vagy Kelet-Közép-Európa hasonló vagy eltérő viszonyain kell gondolkodnunk, legalább oly mértékben Gazdag-Európa és Szegény-Európa ellentétén. A Nyugat nem sok gazdasági lehetőséget lát a jelenlegi marakodó, az egyes országokon belül (nem a Parlamentekben érdemi vitát folytató, hanem) civakodó, helyenként gyűlölködő pártok Szegény-Európájában. Szóbeszéd útján terjed az olyan példa, hogy a várva várt „nyugati" tőkésnek elkótyavetyélt gyár arra kellett, hogy a felvásárló beszüntesse a termelést, eggyel kevesebb konkurenssel kell így a piacon számolnia. Ebből azonban nem a külföldi tőke kiátkozása és kirekesztése következik, hanem a felelősségteljesebb és „szakértőbb" (dehogy, egyszerűen: szakértő!) privatizációs stratégia. Vekerdi Lászlóéval sok tekintetben hangzik egybe Sándor Iván bölcs megfigyelése. (*Tiszatáj*, 1992. 7. 56–58.) Észleli, miszerint „miközben a közép-európai (és kelet-közép-európai) kisnemzetek egymással vannak elfoglalva, valójában számukra (és számunkra) szinte mindent az dönt el, hogy az európai erőcentrumoknak mi a szándéka (gazdasági segítség, határkérdések, továbbá a kaotizálódások kiterjedésének megakadályozása, avagy a hátatfordítás, akár addig, hogy a zónát – mint korábban – a nagyhatalmi manipuláció terepének tekintik)". S ebből következik egy másik észlelet: „Közép-Európa ma már újra negatív zóna Európa számára..." Az író-esszéista, a kor ütőerén kezét tartó, világosan látó Sándor Iván megkockáztatja tapasztalatainak végtanulságaképpen ama kijelentést: „El kell sajátítanunk a sokáig fontos megközelítések elfelejtésére való képességet, hogy közel kerülhessünk ahhoz az újdonsághoz, amelyben lehet, hogy Közép-Európa (történetének epilógusaként) végleg lemond önmagáról."

Ha a magam szűkebb szakterülete felől gondolom végig Sándor Iván realista (s ezért optimistának aligha nevezhető) megközelítését, igaza felől győződhetek meg. Hány iskolai tankönyvbe került „nemzeti" igazság jutott a lomtárba, a „csehszlovák" (így, egy szóba írva) irodalmi kontextustól a jugoszláviaiságig, mint megkülönböztető (partikuláris?) kultúra-egységig, a szerbhorvát testvériség gondolatáig. Irodalomelméleti fogalmakról tetszett ki, hogy a napi politikának alárendelt (s kevéssé elméleti, mint inkább elmélet helyett konstruált) tételsor, amely megtanulásra és nem megvitatásra való. Továbbá: a közép-európai irodalomtörténet egy eleve „virtuális" szellemi együttes krónikája lehet csupán, mindmáig megíratlan, talán megírhatatlan, ha a sok előtanulmány, kísérlet, nekirugaszkodás nem biztatna reménnyel. S ha politikailag, gaz-

daságilag egyelőre egy Közép-Európai Egyesült Államok („keleti" Svájc?) messzebb áll a megvalósulástól, mint valaha, a „közép-európai szellemi együttműködés" vállalkozásként akkor sem reménytelen, ha térségünk nem mindegyik politikus-írója nevezetes a toleranciáról vagy demokratikus meggyőződéséről.

Juhász Erzsébet és Pomogáts Béla egymástól függetlenül a leginkább a századforduló Monarchia-irodalmát idézik meg tanúnak a nagy perben: „elméletileg lehetséges Közép-Európának egy ilyen, értéktöbbletünket fitogtató értelmezése is" – írja Juhász Erzsébet (*Tiszatáj*, 1992. 6. 60.) Majd számot vet Danilo Kiš, Eric Hobsbawm nézeteivel, hogy Mészöly Miklósig jusson, és végkövetkeztetésként – kissé vigasztalónak szánt szavakkal a Vajdaság jelenlegi helyzetében – ekképp zárja naplószerű följegyzéseit: „Közép-Európa tagadása ma sokkal inkább következik önismerethiányból, mint néhány évvel ezelőtt. Ez a mostani azt látszik bizonyítani, hogy az eszmei totalitarizmus megszűnte után a vélt vagy valóságos nemzeti szabadság és önrendelkezés is járhat önismeretzavarral. Mindebből persze nem következik közvetlenül az, hogy helyes önismerettel rendelkezni e térségben annyi, mint közép-európainak lenni, de orientáció szempontjából a legmérvadóbb látószögnek látszik e tekintetben." (Uo. 62.) Pomogáts Béla *Közép-Európa bizonytalan körvonalai*ról értekezik (*Tiszatáj*, 1992. 9. 47–59.), a fogalom történetéről (és viszontagságairól) éppen úgy áttekintést adva, mint az integráció és dezintegráció lehetőségeiről. Írásának kulcsfontosságú fejezetében Trianon következményeit vázolja föl, teljes joggal hangsúlyozva, hogy „Trianon a közép-európai egységfolyamatok egyik legnagyobb akadálya volt". Hiszen például a két világháború között még a gazdasági kapcsolatok szükséges növekedésének is útjában állt az egyik részről a revizionista, a másik részről a status quo-t őrző „retorika"; továbbá még a „szellemi termékek cseréje" (E. B. Lukáč kifejezése) is a hivatalosság állandó gyanújától kísérve működhetett a maga szerény kereteiben. A II. világháború után az ellentéteket ugyan erőszakosan elhallgattatták, de a protokollárisra szervezett kapcsolatok mögött kisebbségellenes indulatok parázslottak. S mint azt napjaink igazolják, csak a kitörés alkalmát lesték. A megannyi (többségében értékes) fordítás, a szintén többségében használható közös tanulmánykötet híjával találtatott a „bundás indulatok" mérlegén; az idegengyűlölet célpontjai ebben a régióban nem a gazdasági növekedésben, a zavartalan termelésben jelentékeny szerepet játszó vendégmunkások voltak, hanem az ősellenségnek kikiáltott „szomszédok"; a „mitológiai gyűlölet" (ez viszont a szlovák író, V. Mináč szerencsétlen kifejezése) a valaha egy országban, egy közigazgatás alatt élt-élő másik néphez, valláshoz tartozó, védtelen lakosság ellen irányult. Mitológiainak nevezhető ez a gyűlölet annyiban, hogy szinte a bűnbakképzés rituális szertartása szerint megy végbe szerveződése, az észérvek nem hatnak az olykor orwelli „gyűlölet-hét" típusú megmozdulások kitervelőire. Pomogáts Béla rámutat arra, hogy a Monarchia romjain létrejött államok szétszakítottak és lehetetlenné tettek természetesen kialakult kisebb gazdasági területegységeket, városokat fosztottak meg „hátországuktól", mezőgazdasági termelőket vágtak el közeli piacaiktól, „sajátos huszadik századi abszurdumként megjelentek a térképen az olyan vasútvonalak, amelyek mintegy a semmibe vezettek". Tegyük hozzá, hogy a szimbólumok iránt érzékeny kelet-közép-európai olvasó, aki ráadásul Kafka műveiben is járatos, a régió jellegzetességeként éli meg a hirtelen megszakadó sínek árvaságát. A jelenben folyamatosan és erővel zajló dezintegrációs folyamatok – s ezt is pontosan látja Pomogáts Béla – a trianoni béke fölött elmondott ítéletekként foghatók föl, és talán egy tanulási folyamat kezdeteinek, jóllehet, egyelőre a tanulatlan tanárok nádpálcát suhogtatva

fitogtatják erejüket, és diadalmas ábrázattal akarják elhitetni nemzetvezető elhivatottságukat. Heiszler Vilmos politikai-történeti elemzése (összhangban a Közép-Európa-diskurzus résztvevőinek vélekedésével) a perspektívátlanságból következő, ismételten hangoskodással leplezett szorongásokra mutat rá; „médiaháború, acsarkodások, munkanélküliség, infláció", sorolja Szegény-Európa gyermekbetegségeit, félelem a bevándorlóktól, újabb határsorompók emelkedése a határok spiritualizálása helyett...

A helyzetelemzésekből inkább szomorú, mint vidám hangok hallhatók ki. S ez Közép-Európa 1993-as helyzetét, torzsalkodásait, külső és belső bizonytalanságait tekintve indokoltnak mondható. Ismét, mint mindig – még mindig? – költő siet segítségünkre, hogy megfogalmazhassuk, miért évszakunk még „rosszkedvünk tele"? Faludy György római kalandozásának nagyszerű termése a *Róma, 1992.* című költemény. Magán viseli a letisztult, a nyelvi bravúroktól, csillogásoktól megszabadult, a szinte az élőbeszéd természetességét rímbe-időmértékbe (többnyire jambusokba) foglaló költő versbeszédének jellegzetességeit. A költő Rómában jár, figyeli a rómaiakat. S miként Közép-Európa-diskurzusunk tanúságtevőitől is következtetéseiket idéztem, szólaljon meg a Faludy-vers záróakkordja:

Szörnyen irigylem őket. Nem tűzték fel
bal mellükre országuk bánatát,

nem érdekli őket, hogy ki a lombárd,
a görög, a germán, a római,
a zsidó vagy a gót, és nem gondolják,
hogy kihaló nemzetség fiai,

nem szomorkodnak elvesztett csatákon,
a jövendőtől nem várnak csodát,
a valóság nékik más, mint az álom,
de pontosan tudják, hogy kicsodák.

(Forrás, 1993. 2. 1–2.)

Juhász Erzsébet a „sérült nemzettudat" kifejezéssel él (*Tiszatáj*, 1992. 6. 63.), majd ezt írja: „Itt tengődünk valamennyien az egymásnak feszülés gyilkos poklában. A sartre-i egzisztencialista tétel, miszerint a pokol: a másik ember, kelet-közép-európai változatban: a másik nemzet." Pomogáts Béla Trianon helyesebb megítéléséhez szolgáltatja adalékát: „A szomszédos országok területi nyereségei nagyon is látszatnyereségek voltak, minthogy később ezek okozták a térség elszomorító politikai lezüllését, pontosabban azt a folyamatot, amely által a közép-európai térség valósággal játékszerré vált a nagyhatalmak kezében." (*Tiszatáj*, 1992. 9. 56.) Ez viszont visszavezet Faludy pontos verséhez. A rómaiak „tudják, hogy kicsodák"; régiónkban viszont bőséggel akadnak önjelölt nemzetmentők, akik kisajátítanák a jogot: ők neveznék meg – a maguk fogalmazta kánon alapján: ki a magyar, a horvát, a szerb, a szlovák, a cseh, a lengyel, ki ellenség és ki a társ; a „mit ér az ember, ha magyar? adys kérdését, a „mi a horvát?" krležai töprengését eltorzítva, tudatosan félreértelmezve, meghamisítva hangoskodnak. Egyben jelezve, miféle téveszmék jegyében inflálódnak ismét a fogalmak; mily elérhetetlen távolságba kerül megint az, ami 1989–1990-ben még reménykedésnek, fejledezni készülő valóságnak látszott.

Nem tölt el vigasszal, hogy az elemzés újra csak a kelet-közép-európai párhuzamosságokat mutathatja ki; hogy Juhász Gyulát megidézve a magyar költő sóhajának véres időszerűségét állapíthatjuk meg. Szeged poétája a szerb költővel töltött nagyváradi napjaira emlékezik, *Magyarok, szerbek: emberek* című 1919-es cikkében. Teodor Manojlović Ady Endre verseit, Emőd Tamás meg Manojlovićét fordította németre. „Bizony jó volna – bukik ki Juhász Gyulából – megint együtt ülni a váradi teraszon, a vörös hold alatt, békén, boldogan, még mindig fiatalon, kezet fogni és ünnepelni a szolidaritást, amely ledönti a vámsorompókat, összetöri a szuronyokat és megcsinálja, amit ezer háború és millió áldozat nem tudott: a munka és az alkotás szent szövetségét, ahol nincsenek kis népek és nagy népek, *csak népek vannak.*" Az idézetek bőséggel szaporíthatók: a Közép-Európa létét féltők, a meggyötört régió jövőjén aggódók, az utópiába hajló tudósi vagy publicisztikus töprengések. De nem kevés a „gyújtogató, csóvás ember"-ek száma sem, akik nemzeti szorongássá puffasztják a maguk kisebbrendűségi érzését, népcsoportok testén átgázolni kívánó hatalomvágyukat Közép-Európa és a közép-európai gondolat szétdúlása árán is kielégíteni kívánnák. A világpolitikai és világgazdasági helyzet egyelőre nem kedvez a virtuális Közép-Európa elkötelezettjeinek, a tudósok és művészek „köztársasága" halvány és óvatos rokonszenv-megnyilvánulásokat könyvelhet csupán el, olyanokat, amelyek nem kötelezik a hatni képes politikusokat (van ilyen?) az eredményekkel kecsegtethető, jóllehet, kockázatokat rejtő fellépésre.

A német tényezőt számításon kívül hagyó Közép-Európa sosem volt, sosem lehetett politikai realitás. Amikor viszont a németországi érdek határozott és egyértelmű közép-európai orientációt igényelt, Németország gazdasági és katonai túlsúlya kétségeket ébresztett a régió kisebb nemzeteinek gondolkodói körében a szorosabbra fűzendő kapcsolatok hasznát illetőleg. Viszont – és erre Heiszler Vilmos utal – a jelen helyzetben a régió államai közül nem egy törekszik a német gazdasági jóindulat megnyerésére, jóllehet, a mégoly önzetlen (és teljesen bizonytalan) német gazdasági részvétel sem pótolhatja a gazdasági átszervezés számtalan nehézséget okozó munkáját, és nem hiteltelenítí azok felfogását, akik a régió államainak érdekegyeztetésében, sokoldalú együttműködésében lehetőséget és kölcsönös hasznokat vélnek fölfedezni. S ha esetleg a Nyugat oly hátsó gondolattal igyekezett volna a visegrádi hármak (négyek) laza szövetkezésének támogatására, hogy ennek révén mentesítse magát az igényelt és szükséges (mindenekelőtt kézzelfogható) segítségnyújtástól, ez legfeljebb a Nyugat szándékait minősíti (ha voltak egyáltalában ilyenek), nem pedig a közös érdekek együttes képviseletének indokoltságát. Más kérdés, hogy éppen az irodalomban, az irodalomtörténeti és a történeti kutatásban a századforduló iránt föltámadt és már jó ideje tartó, nem lanyhuló érdeklődés a soknemzetiségű állam alaposabb megismerésére irányul, az irodalomtörténet pedig azt a szellemi örökséget kívánja keletkezésétől máig tartó és talán a jövőbe átnyúló utóéletéig követni, amely a hétköznapi élet egyes jelenségeiben éppen úgy tetten érhető, mint az igényesebb művészi alkotásokban: egy életforma és egy világérzékelés históríkuma tanúsítja egy valaha volt Közép-Európa szellemi létét; s ha a ma irodalma ugyan valóban nem előharcosa a Pentagonale vagy Hexagonale gondolatának, a szellem közép-európai birodalmának föltámasztása mégis régiónkban találta meg világvisszhangot kiváltó képviselőit; itt lelt hívekre és vitató felekre, itt vált utópiává és antipolitikává; és tegyük hozzá, hogy régiónk meghatalmazott és rendkívüli szellemi nagykövetei, Aleksandar Tišma, Danilo Kiš, Hrabal, Drago Jančar, Mészöly Miklós, Esterházy Péter, Nádas Péter, az osztrákok közül kiváltképpen Peter

Handke éppen régiónk irodalmi és nyelvi sokszínűségét fölmutatva, a közép-európai történelem tanulságait groteszk történetté fordítva szólnak anyanyelvükön, szólnak egymáshoz Közép-Európa népeinek nyelvén, váltakozó sikerrel Németország könyvkiadóinak segítségével, időnként francia vagy angol nyelvű tolmács közvetítésével. Pontosan lokalizálható történetek szólnak a közép-európai és kelet-közép-európai életlehetőségekről, a nemzeti tudat zavarairól, a „hamis realitás"-ról, a rossz paktumokról, az egyes ember lépéskényszereiről – de a „sajátosság méltóságá"-ról is. Arról nevezetesen, hogy a partikuláris nélkül az egyetemes, az általános üressé válhat, meg arról, hogy önmagát csonkítja meg Európa, ha megfeledkezik Európa kevéssé szerencsés sorsú régiójáról, régióiról.

Közép-Európa: ma nem politikai realitás. Gazdaságilag egyelőre csupán a KGST-ben osztott-kapott sebeket nyalogatják a nyalogatás szakemberei, a piacvesztést, a csődöt, a fizetésképtelenséget hangoztatva. A nagyhangú ideológusok a *nemzetegyéniség* önerőre támaszkodó kifejtését ígérik anélkül, hogy jól körvonalazható és a megvalósíthatóság esélyeivel rendelkező programmal állnának elő. Már Petőfinél is ezt olvashattuk pedig: Minden Demoszthenésznél szebben beszél a tett... Úgy tetszik azonban, hogy a tett (ismét?) a szellem embereire vár, nekik kell posztmodern bástyáik, idézethalmaik, szövegköziségük mögül vállalni annak *kimondását*, amit a politikusok nemigen tudnak, nemigen mernek *megtenni*. A szellem emberének csekély a lehetősége, hogy eljuttassa üzenetét azokhoz, akikhez kellene. Így Közép-Európa csupán megálmodott álom, történeti-irodalomtörténeti irányzatok, korszakok színhelye, remény, talán jövő is, ébren tartandó hit. Az egység felé botorkáló Európában egyként *Traum* és *Trauma* (álom és trauma), de mindenképpen (ismét) az egész világ számára fontos mondandók, fontos művek jobb sorsra érdemes műhelye.

Szeged, 1993. február.

NÉZŐ

VEKERDI LÁSZLÓ

Transylván paradoxonok?

„Olyan ellentmondásos helyzetekben élünk paradoxonokkal, amikor magunk is ellentmondások hordozói vagyunk, és ezt hol »igazságunk« indulatos kifejezésre juttatásával, hol cinizmusunkkal reagáljuk le." Miskolczy Ambrus vezette be ezzel a szómagyarázattal a *Tiszatáj*ban (1991. 2. sz.) közölt recenzióját Nicolae Iorga *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria* című, először 1915-ben megjelent, s 1989-ben újra kiadott könyvéről. A „paradoxon" persze – gondoljunk csak az eleata Zénonra vagy Tóth Imre Ahile-jére – nem korlátozható erre az egyetlen értelmezésre; meglehet, a szó fő jelentése egyáltalában nem is ez. Ámde az adott kontextusban elvitathatatlan Miskolczy Ambrus értelmezésének a relevanciája. Románok és magyarok, helyesebben román és magyar értelmiségiek és politikusok viszonyát aligha lehetne egyetlen szóval találóbban jellemezni, eltekintve mindenesetre a mindkét oldalon megtalálható kivételektől. Miskolczy rendkívül alapos és felelősségteljes recenziója éppen azt mutatja meg, hogy még egy olyan óriási tudós és kivételes jellem életműve sem tartozott teljes egészében a kivételek közé, mint Iorgáé. Nem mintha Iorga nem törekedett volna mindig az idézőjel nélküli igazságot kideríteni és képviselni. Ellenkezőleg. Kevés tudós akadt, aki nagyobb művészettel és tisztább meggyőződéssel fordította a leleményesen és lelkiismeretesen föltárt adatokat egy eszme és egy cél szolgálatába. Józan ésszel nem vonható kétségbe az Eszme nemessége és a Cél jogossága se, még akkor se, ha megvalósulása mélységesen sértett magyar érdekeket. Amint a magyar nemzeti érdekek érvényesítése meg mélységesen sértett román érdekeket. Ha egyszer a gazdasági, a kulturális és a társadalmi fölemelkedés legelső feltételének, sőt szinte egyetlen lehetséges útjának a nemzeti keretek megerősítése, illetve megteremtése látszik, s ha a nemzeti kereteknek – jórészt épp a 19. századi liberális eszmék terjedésével – egyre inkább a „nép", illetve ahogy akkoriban egyre inkább mondták; a „faj" válik a legfőbb eszmei igazolásává, akkor szomszéd nemzetekből kevert népességű területek, hacsak már jóval előbb autonóm és gazdag államként meg nem szilárdultak (Svájc), óhatatlanul a szomszédok vetélkedésének és egymás elleni küzdelmének válnak forrásaivá és tárgyaivá.

Nem is személy szerint Iorgának rója fel Miskolczy Ambrus a „paradoxonokat". Azt keresi, hogy a hatalmas tudással és kivételes történeti éleslátással megírt könyvben mit különíthetünk el a releváns történeti felismerésektől a politika közvetlen hatásaként, „mint a győztes nacionalizmus termékeit". De sohasem ítélkezik, és nem mulasztja el felsorolni Iorga néhány jelentős magyar kollégájának ugyanazon szellemet a románok – és speciálisan Iorga műve – ellen fordító termékeit. „Az összehasonlító módszer jelzi – írja összegezésképpen – a Iorga-kutatás perspektíváit. Reméljük – mi magyarok és románok –, túl vagyunk az egymás múltjának befeketítését célzó korokon. Vizsgálódásainkban Iorga már nem lesz a magyarellenesség karikatúrája vagy pró-

fétája, hanem egyik szereplője lesz annak a korszaknak, amelyet találóan az újkori Európa harmincéves háborújaként jellemeztek, hatalmas életművében pedig a tudomány és politika felfejtése mindannyiunk okulására szolgál."

Az a kis írás, amit Makkai László és Miskolczy Ambrus Iorga hatalmas életművéből kiválasztott, 1932-ben jelent meg először, s aztán – magának Iorgának a kezdeményezésére – 1940-ben magyarul. *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen* szól, és elsősorban a középkor fényében vizsgálja románok és magyarok kapcsolatát. „Az a szenvedély, amely napjainkban sok nemzetet arra sarkall, hogy – akár hasznavehetetlen földeket bekebelezve – határait kiterjessze, abban a korban ismeretlen volt" – állapítja meg és ismétli nagy nyomatékkal a honfoglalás koráról. „A manapság annyiszor emlegetett nemzeti különbségeknek, amelyek oly mély nyomokat vésnek a lelkünkbe, akkoriban az égvilágon semmi jelentőségük nem volt. Ennélfogva egyformán értelmetlen hódító magyarról, illetve behódoló románról mint olyanról beszélni. Ahhoz meg éppenséggel eszelősnek kell lenni, hogy valaki azt képzelje: a két nép közötti gyűlölködést akkortól kell eredeztetni, és ezek a történelmi körülmények adják meg rá a magyarázatot." És ez akkor is maradéktalanul igaz, ha valaki nem ért egyet azzal, ahogyan Iorga a két nép korai történetét felvázolja. Az pedig minden magyarnak rendkívül érdekes és tanulságos lehet, ahogyan Iorga román szempontból felvillantja közös történelmünk egy-egy jól ismert szakaszát. Ahogyan például Árpád-házi királyaink apostoli szerepvállalását és telepítési politikáját tárgyalja, vagy ahogyan vázolja Havaselve, Moldva és Magyarország konfliktusos összjátékát a 13. században, amely azután a következő században a növekvő török előrenyomulás elleni nagy – ma úgy mondanánk – ökumenikus fronttá alakult, ahol „a kor szokásához híven egyik országot hűbéreskü fűzte a másikhoz, ami senki számára nem volt megalázó, s a román fejedelmeket sem adófizetésre, sem katonai szolgálatra nem kötelezte. Nem voltak ebben a táborban nagyok és kicsik, urak és alárendeltek, hanem csak egyenjogú, hasonló dicsőségre hivatott katonák. A fővezér tisztét egy ideig a magyar király látta el, de később az Erdély nyugati részén fekvő román megyékből kiemelkedett az a két román fivér, Hunyadi János és Jankó – akik közül a nagyobbik, miután Itáliában is megfordult, ahol megismerte a hadviselés tudományát és némi vagyonra tett szert – előbb a Bánság védelmezője és Erdély vajdája lett, végül pedig Zsigmond király sógora, Albert halála után elnyerte Magyarország kormányzói méltóságát... Moldva és Havasalföld vajdáival igen szoros kapcsolatban állott. Az egyik nem alárendeltjeiként parancsolt a másik kettőnek, hanem egymás társai voltak a hadviselésben, és egyetlen nagy keresztény hadat alkottak, a románok pedig a székelyek, bizonyos számú szász városlakó és a magyar nemesség oldalán, az első sorokban harcoltak." Ám Mátyás – Zsigmond császári örökségét óhajtva – Nyugatra fordult; és a „Kelet elleni védekezés feladata ezzel a moldvai vajdára, Ştefan cel Maréra hárult. A harci szövetség összetétele változatlan maradt, vezérletét azonban 1504-ig, amikor hosszas és termékeny uralkodása lezárult, Moldva ura látta el. Egy negyedszázaddal azután, hogy Ştefan cel Mare lehunyta a szemét, a török csapásai alatt Mohács mocsarai elnyelték az egykori Magyarországot. Területének északi, nyugati és déli része a Habsburgok kezére jutott, Szolimán szultán pedig török basát ültetett Buda várába." Érdemes lenne egyszer magyar történészeknek ebből a nézőpontból is megvizsgálni, mi történt Mohácsnál és Mohács után. Ugyanígy érdemes lenne ma is megfontolni Iorga Erdélyi fejedelemségre vonatkozó kérdését: „Minek köszönhette fennmaradását a régi Magyarországnak ez a keresztény és szabad része?" Iorga tudja jól, hogy sok mindennek. Elsősorban tán a hatalmi körülményeket

hasznosítani képes tehetséges és bátor vezetésnek, „azután a szász kereskedővárosok pénzének, akik nem nyitották meg városaikat a fejedelem csapatai előtt, a határvédő székelyek vitézségének, de az ezer meg ezer román munkájának is, hiszen a legtöbb falut ők népesítették be, s a városok határában is tanyát vertek, időnként pedig a többi nemzet főembereivel egyenrangú nagy férfiakat adtak az országnak."

A román nemesség intenzívebb részvételének Erdély s Magyarország életében nem utolsósorban a vallás állta útját. Ebből a szempontból is tanulságos lehet az *Egyház és forradalom*, a köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat jegyzőkönyvének szakavatott bevezetéssel felszerelt kiadása. A bevezetés a zsinatot nagy gonddal illeszti be a kor zaklatott politikai és hadtörténetébe; bemutatja a főszereplőket, mindenekelőtt az értelmes és kölcsönösen hasznos kiegyezés tervezőjét, Ioan Dragoş-t. Dragoş nem ábrándokat kergetett. A magyarországi megyék román értelmisége között – ellentétben a szűkebb értelemben vett Erdéllyel – számosan akadtak, akik kellő engedmények esetén hajlottak a kiegyezésre. „Miután az egyház volt a román társadalmat összefogó legerősebb és leginkább nemzeti jellegű politikai-művelődési szervezet, annak autonómiáját akarták körülbástyázni, nemzeti jellegét biztosítani." Kossuth és Dragoş személyes jó kapcsolata is sokat nyomott a latban, ám az egyházi hierarchia csúcsain csakúgy, mint a kormányban, jócskán akadtak, akik minduntalan sokallották a másik fél követeléseit, és kevesellték engedményeit. Még Szász Károly is, „aki a magyar kormányzat részéről a legtöbbet foglalkozott a zsinattal, a román igényeket a liberalizmus elvi szempontjából és bürokratikus pragmatizmussal közelítette meg", elutasította az etnikai aránynak megfelelő tisztségviselés elvét, s a külön minisztériumi osztály felállítását az ortodox románok egyházi és iskolai ügyének kezelésére. Folyt a vita, s így az események gyors zajlása miatt a zsinat kívánságaiból és ajánlásaiból nem lehetett törvény: de a felirat nyilvános közzététele alapul szolgálhatott valamiféle megbékélési politikának. „A zsinat – összegez a Bevezetés – a magyar kormányzat és a magyarországi román nemzeti mozgalom közötti politikai kompromisszumként is értékelhető. Állami, társadalmi és nemzeti érdekek érvényesítésén nyugodott. Mindkét fél úgy érezhette, hogy nyert valamit, miközben mindkét fél módosított valamit az álláspontján, és egyben világosabban fogalmazta meg azt." De a zavaros politikai helyzetben, a felszított indulatok közepette a megbékélési politika két tűz közé került. Hiába kérte Dragoş, Kossuth az érchegységi hadműveleteket nem függesztette fel. „Sőt, amikor megérkezett az orosz támadás híre, állítólag más rémhírek hatására is, május 11-én még a hadműveletek folytatására adott parancsot. Igaz, ekkor az Érchegységben már minden elveszett. Előzőleg hiába intette óvatosságra a magyar hadügyminisztérium a Brádon állomásozó magyar hadtest vezérét, április végén az erdélyi katonai vezetés, éspedig Bánffy János ezredes, április 29-én Brádon, a magát őrnagynak nevező ügyvédből lett szabadcsapatvezért, Hatvani Imrét nevezte ki parancsnoknak »az e vidéken teendőket erélyességére és belátására bízva«. A dilettáns olyan bonyolult helyzetbe került, amelynek megoldása meghaladta képességeit. Elődje, Csutak Kálmán őrnagy, akit visszaélései és sikertelensége miatt visszahívtak, legalább képzett katona volt, és annyira józan, hogy április 20-án nyolcnapos fegyverszünetet hirdetett. Ez viszont éppen most járt le, amikor Dragoş újra az Érchegységbe érkezett. Hatvani bizonyítani akart. Hiába rimánkodott neki Dragoş, május 6-án bevonult a tárgyalások színhelyére, az addig román ellenőrzés alatt álló Abrudbányára, és ezzel újra kiújult a gyilkos polgárháború. Dragoşt a románok árulónak vélték és megölték." A megbékélés reménye szertefoszlott, a köröskisjenői zsinat fölé pedig hallgatás borult; igaz,

demokratikus és liberális tendenciái is alámerültek a kölcsönös nemzeti türelmetlenség hullámaiban, rengeteg szenvedést és számtalan egyéni tragédiát okozva, „mert »a polgárok szilárd jóléte és valódi boldogsága attól függ, hogy mindenki megkapja-e azt, ami őt megilleti (suum cuique) és az igazságot – amely valamennyi ország és tartomány alapja – rendesen kiszolgáltatják-e. Ha ez így van, akkor állani fognak; ha másképpen, akkor összeomlanak a leghatalmasabb birodalmak is.«"

Ez a meglepően modernül hangzó idézet III. Károlynak az 1721-es erdélyi Diéta elé terjesztett fejedelmi propozíciójából származik, és Hajdú Lajos közli Gál László 1839-ben összeállított *Javallat*ának a kiadásához írt előszavában. Az előszó azokat a kodifikációs törekvéseket tekinti át, amelyek Gál Lászlónak az első erdélyi magyar nyelvű büntetőtörvénykönyv-tervezet összeállításában forrásul és minta gyanánt szolgáltak. Az előszóból és a szövegkiadásból így a Habsburg-uralom alatti Erdély büntetőjogi gyakorlata alapján bepillanthatunk a tartomány mindennapi életébe; a *Javallat* a maga liberális és humánus paragrafusaival és praktikus szempontjaival szép dokumentuma a polgárosodás korabeli terjedésének, „a nemzet tsinosodásának".

A nemzeti keretek kialakulásával és a polgárosodás nehézségeivel foglalkozik Trócsányi Zsolt és Miskolczy Ambrus munkája, *A Fanariótáktól a Hohenzollernekig.* Másfélszáz lapon összefoglalni ezt a szerteágazó és bajosan áttekinthető folyamatot úgy, hogy az írás tárgyilagos, kellőképpen teljes, követhető és még (viszonylag) élvezhető is legyen – igencsak nehéz feladat még akkor is, ha kitűnő modern romániai szintézisek szolgálhatnak alapjául, és az itthoni előzmények között olyan jó összefoglalás található, mint a Makkai–Gáldi szerkesztette 1941-es *Románok története.* Ez a mű bizonyosan hatott a Trócsányi–Miskolczy-könyvre; de inkább csak néhány részletében, mint pl. amilyen a Sulzer-idézet a fejedelmek hatalmukkal fordítva arányos fényűzéséről, vagy Bukarest szerepe a görög diaspora szellemi centrumaként; egyébként a két könyv felépítése és szemlélete merőben különböző. A régebbi könyv a korabeli magyar historiográfia élvonalának (egy kis jóféle pozitivizmussal megjózanított) szellemtörténeti szemléletét sugározza, az új könyv pedig széles körű gazdaságtörténeti, demográfia-, társadalom-, művelődés- és politikatörténeti kontextusban adja elő a románok nemzetté formálódásának a történetét. Azazhogy így nem is egészen pontos a megfogalmazás; inkább arról szól tán – megintcsak a korabeli historiográfia szemléletének megfelelően – a könyv, hogy három birodalom találkozásánál, három (Braudel értelmében vett) „gazdaság-világ" ütköző perifériáján miként teremtődnek meg szinte észrevehetetlenül egy új modern állam keletkezésének a feltételei, s miként tudják azután ezeket a feltételeket papok, írástudók és politikusok egyre tudatosabban és hatásosabban esélyekké alakítani egy egységes nagy nemzet megteremtésére. Ennek a bonyolult, rejtett dinamikának a fölvázolása a kis könyv nagy érdeme. Látjuk, amint Sztambul legelőkelőbb görög családjai – akik jórészt eddig is kezükben tartották a birodalom külkereskedelmét és diplomáciáját – a maguk hasznára fordítják a Habsburg-birodalom délkeleti végeiről kiszoruló Porta kényszerét, hogy pozícióit a havasalföldi és a moldvai fejedelemségben megerősítse: kilépve a város Fanar negyedéből, Bukarestben és Iaşiban a fanarióták a török kegyéből és közvetlen fennhatósága alatt fényűző fejedelmi udvart teremtenek maguknak. A fényűzés, csakúgy mint a töröknek pénzben, búzában és juhban beszolgáltatott hatalmas adó végső forrása természetesen a parasztság munkája volt; a fanarióta fejedelmek a bojárság hierarchizálásával és tulajdonjogaik pontos körülírásával az adó hatásos begyűjtéséről gondoskodtak. „Még az olyan valóban kiváló tehetségű személyiség, mint Constantin Mavrocordat sem tesz

egyebet, mint hogy a spontán fejlődéssel kialakult helyzetnek megfelelő jogi rendszabályokat dolgoztat ki, vagy szigorú kormányzati szempontok szerint racionalizálja a vezető elitet – nincs itt szó tehát valamiféle délkelet-európai felvilágosult abszolutista uralkodóról." Meglehet, szerencsére. Meglehet, épp a „spontán fejlődéssel kialakult helyzet"-hez való alkalmazkodás tette lehetővé, hogy az európai gazdaság-világéhoz képest elmaradottabb, vagy mondjuk inkább tán archaikusabb mezőgazdaság a maga parlagoló és kétnyomásos földmívelésével és az ezzel ügyesen szintetizált intenzív állattenyésztésével eredményesen (az adók nagyságából és a népességszámból ítélve meglepően eredményesen) termelhessen, és ez a viszonylagos eredményesség tette lehetővé, hogy a 19. század elején sikeresen alkalmazkodhassék a politikai és gazdasági erőviszonyok újabb nagy eltolódásához. Amikor az 1829-i drinápolyi béke felszámolta a bénító hatású török monopóliumok rendszerét és szabaddá vált a Dunán a hajózás, a két fejedelemség, bár továbbra is függő helyzetben maradt a Portától, közvetlenül bekapcsolódhatott „az átalakuló világ munkamegosztásába. Ezután a nyugat-európai hajók maguk is felkereshették a román kikötőket, amelyek forgalma – az egykorú szóhasználattal – a civilizáció és a gazdagság zálogává vált. Konstantinápoly »éléskamrái« fokozatosan Nyugat-Európa gabonaszállítójává léphettek elő. Az oszmán gazdasági világ peremvidékéről a modern világgazdaság perifériájára kerültek."

A gondos fogalmazásban a feltételes mód nem egyszerűen a megnyílt lehetőség ügyes kihasználására utal. A román fejedelemségek az alkalmas pillanatban azért is lép*hettek* be a modern világgazdaság perifériájára, mert ezt a lépést hosszú belső politikai és társadalmi fejlődés készítette elő. A 18. század második felétől kezdve, a Török Birodalom hanyatlásával és a másik két nagy gazdaság-világhoz való közeledésével párhuzamosan megjelennek a fejedelemségekben a nyugati hatalmak és Oroszország képviselői. Oroszország egyre inkább „védelmi jogot" szerez a fejedelemségek, kivált Moldva felett, a nyugati hatalmak pedig, már csak az orosz befolyás ellensúlyozására is, a 18. század végén és a századfordulón egymás után állítják fel konzulátusaikat a fejedelemségekben. A fővárosok görög, örmény, román kereskedői, elsősorban nagykereskedői azután a konzulok segítségével – és busás hasznával – külföldi állampolgárságot szereznek, és így – akkori elnevezéssel „sudit"-okként – még nagyobb eréllyel és haszonnal vethették magukat a nemzetközi kereskedelembe, s a fennálló török monopóliumok ellenére egyre jobban kezükbe kaparintják a Török Birodalmat Nyugattal és Oroszországgal összekötő *egész* kereskedelmet. Egy ilyen román nagykereskedő, Hagi Ioan Moscu például „gyapotot Szmirnában vásárol, és Bécsben vagy Triesztben ad el, firenzei organtint vesz egy livornói görög kereskedőtől, hogy Moszkvában adjon túl rajta, brusszai selymet konstantinápolyi kereskedőktől, ezt is Moszkvába szállítja. Foglalkozik a pénzváltási üzletággal is." Kincstárnokként ő a pénzügyek vezetője, de hatalmas vagyona révén ő a fejedelem és a kincstár hivatalos bankára is, és nemzetközi kapcsolatai következtében jelentős tényező a nagypolitikában. „Kincstári bérletek (részben mindjárt albérletbe adva), kincstartóság, fejedelmi és kincstári bankárság, pénzváltási üzlet és nemzetközi nagykereskedelem: ez Hagi Ioan Moscu vagyonszerzésének útja. A kereskedelmen kívül voltaképpen csupa élősdi tevékenység. E társadalmi csoport nem létesít ipari üzemeket, nem állandósul a fejedelemségekben (ha megszorul, átteszi székhelyét Szebenbe, Brassóba vagy Bécsbe). Mindez részben már a fanarióta kor első felében is áll, de itt válik a kép még élesebbé – nem utolsósorban a konzulok körül kialakult sudit-rendszer révén."

Azon persze, hogy melyik tevékenység „élősdi" vagy inkább élősdibb, nem érdemes vitatkozni; és adott esetben a „székhelyáttevések" sem minősülnek feltétlenül elítélendőnek, hiszen segíthetik az ország – ma divatos szóval – „integrálódását". A lényeg mindenesetre az, hogy ez a jelentős „kereskedelmi tőke" az „ipari beruházásokat" valóban nem ösztökélte. Még valamirevaló manufaktúra is csak elszigetelten, itt-ott tudott gyökeret verni. A céhes keretek között termelő kézműves ipar megmarad a két fejedelmi udvar és a nagybojári udvarok vonzáskörében, itt is elsősorban az egyszerűbb cikkekre korlátozódva, mert a luxuscikkeket külföldről szállítja a virágzó nagykereskedelem, a növekvő igényeknek megfelelően egyre többet. „Az uralmi rendszer eltartása most sem kerül kevesebbe, mint korábban, a változások pedig nem érintenek túl széles kört. Még ha nő is némileg a fejedelmek és kíséretük (nagybojároktól a szolgákig értve) biztonsága, még ha a suditok láthatólag eredményes védelemben is részesülnek – mindez egy néhányezres kör. A francia vagy orosz konzul nem a ialomitai földművelőt vagy a havasaljai pásztort veszi védelme alá. Pedig végeredményben továbbra is ők fizetnek a Portának, ők tartanak el fejedelmeket, bojárt, érseket, kolostort."

Ebben a felsorolásban kitüntetett hely illeti meg a kolostorokat. S nemcsak azért, mert a földbirtok egynegyede az Ortodox Egyház kezén volt, azért inkább, mert a két főváros kolostori iskoláinak köszönhető elsősorban, hogy a fejedelemségekben a görög kultúra centruma alakult ki, Iorga szavával valóságos „Bizánc utáni Bizánc". Ez a „Bizánc", ami után a bukaresti és a iaşi következett, persze már nem a klasszikus antik Bizánc volt, hanem az a Bizánc, amit át meg átjártak a középkori nyugati hatások, s ebben a nyugatihoz „feudalizálódott" alakjában alkalmazkodott a török hódításhoz. Ez a „Bizánc" konzervatív volt, de egyáltalában nem merev. A maga módján jól megalkudott a változó körülményekkel. Ennek a megváltozott Bizáncnak a művelődése vonult be a Fanariótákkal a Fejedelemségekbe.

A bukaresti Szent Száva kolostor iskolája a 17. század végén tiszta görög tanárokkal, görög nyelven indult, tartalmát tekintve a korabeli magyarországi és erdélyi kollégiumokénak megfelelő oktatással. Ám a 18. század hetvenes éveiben „megnő a latin nyelv oktatásának súlya, a francia és az olasz nyelvet is tanítják, az óegyházi szlávot már nem – a románt még nem". Kilenc tanárt foglalkoztat ekkor már az iskola, „ebből három a természettudományokat tanítja". Iaşiban a 18. század elején jön létre hasonló kolostori iskola, a jeruzsálemi pátriárka támogatásával. „A iaşi iskola mozgékonyságát jelzi, hogy 1741–43-ban bevezetik a latin és arab nyelv oktatását. Görög és román bojárok, az ortodox egyház és az arab kultúrterületektől Lengyelországig–Németországig húzódó üzleti tevékenységet folytató görög kereskedők érdekei jól összeférnek ennek az iskolának a fenntartásában." Mindkét iskola „elitképző"; „csak nemesemberek (ill. szegény idegenek) gyermekei számára van nyitva, kereskedők és iparosok fiai csak az első, elemi fokú ciklust látogathatják – a parasztok fiai még azt sem". A görög és a román vezetőréteg gyermekei szerezhetnek itt olyan műveltséget, amely „alkalmassá teszi őket igazgatási feladatok ellátására és külföldi egyetemeken, főiskolákon való továbbtanulásra". Ám alacsonyabb szintű iskolák egyre inkább találhatók vidéki városokban is, Moldvában a iaşi iskolán kívül 1766-ban 25 fejedelmi iskola működik, „23-ban román, Galacban és Botoşaniban görög tannyelvvel". 1814-ben Gheorge Asachi a iaşi fejedelmi főiskolán román nyelvű mérnöki osztályt nyit, Bukarestben az új fejedelmi iskolában 1818-ban az Erdélyből áttelepült Gheorge Lazăr kezd román nyelven tanítani, a dák–római–román kontinuitás szellemében. Ez azonban már egy új kor jele, illetve nyitánya, merőben másféle kulturális hatásokkal.

A modern román nemzeti öntudat kibontakozásának a szülőföldje Erdély volt, párhuzamosan a hasonló jellegű magyar törekvésekkel. A könyv részletesen ismerteti a folyamatot, kiemeli a Habsburg-politika szerepét, vázolja Inochentie Micu-Klein küzdelmeit és tragédiáját, bemutatja az erdélyi triász munkásságát. A recenzióban azonban aligha szükséges mindezt részletezni, hiszen nálunk is általánosan ismert, hála a szerteágazó erdélyi művelődéstörténeti kutatásoknak, a romániai magyar művelődéstörténeti – egyszerűsítéssel szólva – „iskola" szakadatlan felvilágosító munkásságának. De tán nem felesleges idézni a könyv kis statisztikáját Erdély nagy és növekvő szerepéről a román – egyre világibb jellegű – értelmiségi fejlődésben. A főszerepet ennek a román értelmiségnek a felnevelésében most is az erdélyi magyar katolikus és református iskolák játsszák, bár Balázsfalva szerepe nő. A kolozsvári piarista iskolában 1794-ben az összes diák 27,1%-a unitus és ortodox, 1846-ban már 49,2%-uk. Az akadémia felső (filozófiai, jogi és orvosi) kurzusaiban ez az arány 1794-ben 12,7%; 1846-ban 20,43%. „...A világiasodás olyan arányú az értelmiségi sorba jutó román fiatalok közt, hogy már csak jó 1/4-ük megy papnak, kb. 1/6-uk tanárnak vagy tanítónak, s 43,6 százalékuk kormányhatósági vagy más állami tisztviselőnek. Ez a réteg lesz a bázisa a modern román nemzeti tudat kialakulásának." Elsősorban ennek a rétegnek a nevében összegezte a román nép jogos közéleti és közigazgatási igényeit a *Suplex Libellus Valachorum*, ám sem Bécs, sem az erdélyi országgyűlés nem ismerte föl a folyamodvány jelentőségét, és nem vették be a románokat negyedik nemzet gyanánt.

Az erdélyi vetés így szükségképpen a Kárpátokon túl érett be. A fejedelemségekben időközben a gazdasággal együtt a művelődés is Európa felé fordult: a görög nyelvet az akadémiákon felváltotta a francia, Párizs valóságos Mekkája lett a gazdag bojárfiaknak, s nem egyszer szegény származású kísérőiknek. A világlátott ifjakban feltámadt a nemzeti kultúra iránti szomjúság, közülük kerülnek majd ki a modern Románia megteremtői. „Vágyaik az európai nemzeti egységtörekvések vonulatába illeszkedtek. A Berlinben tanult Mihail Kogălniceanu, a majdani Románia egyik megteremtője – a német egységgondolat román parafrázisát nyújtva – büszkén vallhatta, amikor 1843-ban elfoglalta a iaşi akadémia történelemtanári tisztét: »Hazámnak azt a földet tekintem, ahol románul beszélnek, és nemzeti történelemnek a szétszakítás előtti egész Moldva, Havasalföld és az erdélyi testvérek történelmét.« Kogalniceanu tehát 7 millió román történelemtanárának vallotta magát; ennek a hétmilliónak több mint a fele a két dunai fejedelemségben élt, a többiek kétharmada a Magyar Korona országaiban, ennek fele a szűkebb értelemben vett Erdélyben, fele Magyarországon. A megosztottság következtében a román nép egyetemében a nagy tájegységek saját arcot és jelentést nyernek. „A nemzeti integráció igényéből következően Havasalföld az egésznek irányt szabó, minden újra fogékony politikai központtá kezdett emelkedni; Moldva mint a krónikások földje a hagyomány és a korszerűség szintézisének lett a terepe, a politikaival szemben a kulturális fejlődés melegágya; Erdély pedig a nemzeti identitás alapját jelentő római származás hagyományának éltetője és átörökítője."

A könyv legérdekesebb oldalainak egyike, ahogyan megmutatja, miként fonódik össze mindaz, amit legszélesebb értelemben szellemi kultúrának nevezünk, szervesen a politikával. „A nemzeti művelődés terén szerzett érdem már politikai szerepre is jogosított. Sok nagy politikus a szellem embereként is szerepet játszott a modern román kultúra megalapozásában. Többé-kevésbé általános vonása ez a kor romantikus nacionalizmusának itt Kelet-Európában, mint ahogy az is beleillik az általános képletbe, hogy a kultúra fejlődése az elmaradottság leküzdésének távlata, a függőség fel-

számolásának ígéretét jelentette. Innen fakadt az önmegvalósítás lázas igyekezete, amelyet még a nemzeti ébredés mozgósító élménye táplált, olykor – akarva vagy nem akarva – feledtetve szerves előzményeket, azt, amit az elődök nem is olyan régen tettek."

Ahogyan azután a könyv elemzi a kultúra különféle területeinek politikai relevanciáját, színháztól irodalmon át a népdal felfedezéséig és felértékelődéséig, mindez óhatatlanul a magyar reformkort juttatja az ember eszébe. És nem lenne ugyanúgy elmondható, hogy a magukat alulról felverekedő értelmiségiekből és a neves középbirtokos családok sarjaiból képződött olyan vezető gárda, „mely úgy kért részt a hatalomból, hogy a polgári fejlődést a liberális elveken nyugvó korszerűbb állami és társadalmi berendezkedéssel akarta biztosítani"? Az előzmények ismerete nélkül néhány kiragadott mondatról gyakran egyáltalában el sem lenne dönthető, hogy kiről, a magyar vagy a román „vezető gárdáról" szól, mint pl. az alábbi konklúzió: „1848-ban pedig a nép és a nemzet nevében kitűzte a forradalom zászlóját, és így mint a *48-as nemzedék* vonult be a történelembe."

A nyilvánvaló hasonlóságok azonban nem a kölcsönös megértés, hanem a kölcsönös gyűlölködés és az elkeseredett küzdelem forrásává váltak. „Az együttlakó népek nemzeti célkitűzései – ha nem is végzetesen – keresztezték egymást." Miskolczy Ambrus arra is reámutat, hogy miért. „»A kultúra és a boldogság – idéz Simion Bărnuţiu balázsfalvi tanár cikkéből – mindegyik erdélyi nép fő célja, ezt a magyarok magyar, a szászok szász és a románok román úton akarják elérni, mindegyik a maga természetes útján. Ezek az utak mind jogosak, századok óta békében jártunk rajtuk, és csatlakoznak az emberi boldogság és kultúra fő útjához.« Csakhogy ezek az utak most a hegemóniára törő nacionalizmusokhoz is vezettek, amelyeknek Bărnuţiu is egyik kimunkálója volt. Kimunkálója annak az ideológiának, melyben az embernek emberhez való viszonyát a némethez fűződő viszony határozza meg." S mint minden, ami ember és másik ember szükségképpen sokrétű viszonyát egyetlenegyre korlátozza, ez az ideológia is előítéletekre, türelmetlenségre, erőszakra buzdított, és végül tragédiákhoz vezetett. Magyar, román és szász liberális reformerek kölcsönös megértést kereső törekvéseit a Habsburg-diplomácia a nemzeti ideológiákra rájátszva könnyen semlegesítette, a cár segítségével kivívott győzelem után pedig épp olyan könnyen el tudta hárítani az erdélyi románság nemzeti igényeit. A kiegyezés után pedig átvette Bécs szerepét a Monarchia magyar fele. A románok többsége „Erdély autonómiájának programjával ugyanazt az ellenállási formát választotta, mint korábban a magyarok. [...] Az adott feltételek mellett a kétes kimenetelű politikai csatározások helyett a román értelmiségiek a gazdasági életet, a hiteléletet választották működési területként. Így aztán fokozatosan kialakult egy olyan román »középosztály«, amelynek hiányát Romániában lépten-nyomon szóvá tették. [...] A kapitalizmus korában a magyarországi román polgárság születését és megerősödését a magyar vagy inkább a közép-európai jogállamiság és liberalizmus érvényesítése tette lehetővé, amennyiben biztosította a gazdaság autonómiáját." Ezt kihasználva a magyarországi román polgárság kialakította egyházi autonómiáját és a közéleti szabadság intézményeit (sajtó, egyletek). S minél inkább haladtak a gazdasági és a kulturális fejlődésben, annál elviselhetetlenebbnek érezték az állami asszimilációs törekvéseket, annál tudatosabban fordultak Bukarest és Iaşi felé. „Nem irigyelték a romániai állapotokat, de életük szerves része lett a román kulturális közösségbe való tartozás ténye és tudata, valamint az a hit, hogy Románia emelkedése

sorsukat jobbra fordíthatja, akár úgy, hogy fellép az érdekükben, akár valamiféle Nagy-Ausztria keretein belül egyesülve, akár, ha esetleg úgy alakul az európai politika, egységes Nagy-Romániát hozva létre."

Befejezésül néhány lényegre szorítkozó oldalban vázolja fel Miskolczy Ambrus, hogy milyen ügyesen alkalmazkodtak a fejedelemségek, Alexandru Ioan Cuza alatt egyesülve, az európai politika alakulásához. A gyorsan és kiszámíthatatlanul változó európai politikai erőtérben Cuza politikai stabilitást teremtett, amely lehetővé tette, hogy Románia a maga perifériális helyzetében is beépülhessen a világgazdaságba. „A felgyorsuló román fejlődés nem a nyugati kapitalizmust reprodukálta, hanem azzal kölcsönhatásban bontakozott ki, és annak elemeit próbálta felhasználni. Nem volt és nem is lehetett a nyugatihoz hasonló polgárság. Az egyének és rétegek helyét és szerepét érdekeik és vágyaik ideologikus tudatosítása határozta meg a képlékeny viszonyok társadalmi konglomerátumában. A különböző társadalmi rétegekből összeálló politikai csoportosulások próbáltak a nyugati polgársághoz hasonló szerepet játszani; megtalálni, kialakítani azokat a társadalmi erőket, amelyek a polgári fejlődés hordozói lehettek." A felzárkózás ideológiájában – ahogyan például Ion Bratianu megfogalmazta – a kereskedők és az iparosok (mai szóval: a vállalkozók) a kor hősei, akik a kor liberális szemléletének megfelelően egyaránt lehettek „született románok" vagy bevándoroltak, akik „itt találtak szabadabb és nagylelkűbb hazát." De a hazaiak nem nagyon tudtak versenyezni a máshol székelő vállalkozások megbízottjaival. „A román búza és kukorica kivitele az 1833–40-es évekhez képest megháromszorozódott. De a világgazdasági forgalom hasznából nem sok jutott a hazai, ill. a hazai terepen mozgó és megbízható partnernek bizonyuló burzsoáziának. Ez közvetítő szerepet játszott, és – az adott viszonyokból sarjadó – uzsoratőke hordozója volt. Gyűlölt, de nélkülözhetetlen." Köztük – kivált Moldvában – fokozódó szerephez jutott „az 1820-as évektől létszámában megháromszorozódó zsidóság". Hiába élt az önmagában is rendkívül tagolt zsidóság – már csak az egymásrautaltság miatt is – jószomszédi viszonyban a lakosság egészével, a politikai „elit" politikai eszközökkel mindig kézben tarthatta a gazdasági „elit" egy részét. Kézben tarthatta de – a gazdasági liberalizmus korában – ki nem küszöbölhette. „Talán az »idegenek« versenyének nyomasztó hatására is alakult ki az a felfogás, hogy a román nem iparos és kereskedő nemzet, és annak a románnak, aki már néhány osztályt kijárt az iskolában, egyetlen célja: a hivatal. E magatartás torz megtestesítője a csokoj", aki meggazdagodva akár bojári rangot is vehetett, és „kisebbrendűségi érzésből lokálpatrióta gőggel eltelve szidta a Nyugatot, ahol azért ő is szívesen megfordult", hasonlóan egykori s kortárs bojárokhoz, ámde „a 48-as nemzedék bojárfiainak idealizmusa helyett neki már csak nacionalista szólamokra tellett". Ezek a viszonyok egyre inkább „a politikát tették a legjövedelmezőbb iparrá, a parlamentet pedig – egykorú francia megfigyelő szerint – börzévé, ahol a képviselő pozícióra vadászik, vállalkozásai számára adókedvezményt szerez, pereit dűlőre viszi." Cuza „felülről" megvalósítani kívánt forradalmának „buknia kellett: jobb- és baloldali »reakció« kereszttüzébe került." Ám a nemzetközi erőviszonyok alakulásának, a román diplomácia ügyességének, nyugati liberális alkotmányok mintául vételének és az új uralkodó tehetségének köszönhetően megteremtődött a jogállamiság, a stabilis állami lét alapja, amely „lehetővé tette a kapitalista fejlődésben döntően fontos nyugati tőkebehozatalt, amire addig csak egy-két kísérlet történt. Románia történetében beköszöntött a polgári fejlődés »aranykora«. A stabilitás azonban súlyos következményekkel is

járt. Cuza trónfosztásával megtört a társadalmi reformok progresszív vonulata. A jobbágyfelszabadítási törvényt úgy hajtották végre, hogy fokozták a parasztság kiszolgáltatottságát... A polgári alkotmányosság intézményei pedig olyan torz módon működtek, hogy nemzedékeken keresztül kísértett annak tudata, hogy csak a nyugati civilizáció formáit vették át, és azokat nem sikerült tartalommal megtölteni. A társadalom- és kultúrkritika szabadsága azonban bővítette a meglévő szabadság határait, az ettől elszakíthatatlan kultúra fejlődése is lazíthatott a periferiális helyzet szorításán."

Az illetlenül hosszú idézetek elkerülhetetlenek, ha el akarjuk kerülni az „áthallás" vádját, annyira lépten-nyomon magunkra ismerhetünk a leírásban. Méghozzá nem is csak a múlt század közepére-második felére vonatkozóan, hanem mutatis mutandis napjainkra szólóan is. De ne busongjunk tegnapi és mai csokojainkon és Csurkáinkon; említsünk meg inkább egy különbséget, ami a magyar századvéget a romántól bizonyosan elválasztja. Éspedig azt, hogy ellentétben a magyarral, a román szellemi élet kisebb–nagyobb képviselői töretlenül folytatták a századközép román emigrációjának a hagyományát, akik „az európai közvélemény várakozásainak megfelelően tudták tudatosítani azt, hogy a két fejedelemség, ha önálló állammá egyesülhet, az európai civilizáció védőbástyájává alakítható; olyan szerepre hivatott most a cári orosz előretöréssel szemben, mint a középkorban a török ellenében. S ha a fanarióta korszak nem illett bele ebbe a heroikus modellbe, annál inkább a nép szellemi kultúrája, amely – pontosabban, amit megismerhettek belőle – az élő mitológia varázsával, egy nép életerejének, vagy inkább kreativitásának kifejező bizonyítékaként hatott otthon és külföldön egyaránt."

Valamiképpen ez a nagy hagyomány tükröződik még a Henri H. Stahl (1901–1991) műveiből összeállított válogatásban is. *A régi román falu és öröksége* gyönyörű és okos dokumentálása egy nép életerejének és alkotókedvének, ide számítva magát a Szerzőt is, ahogyan agrártechnikák, jogszokások, agrártájak tüzetes elemzéséből kiindulva elvezet hajdani parasztok és pásztorok életéhez, ahogyan föltárja a román falu múltjának minden aspektusát, ahogyan felmutatja a falu egyszerű népében a maga szerény lehetőségeit közös erővel találékonyan hasznosító okosságot. A román tudós portréját megrajzoló bevezetésében Miskolczy Ambrus vázolja, hogyan jutott Stahl Marc Bloch-kal egy időben, s tőle függetlenül rokon módszerekre, hogyan vált, amikor megismerte, tájainkon az Annales-iskola legelső munkatársává, legfőképpen pedig hogyan került az ifjú történész Iorga közvetlen hatása alól Dimitrie Gusti (1880–1955) közvetlen szellemi környezetébe. „Csodálatos egyéniség lehetett Gusti professzor" – írja a jelzőkkel mindig roppant takarékos Miskolczy Ambrus. Voltak ilyen csodálatos professzorok a két világháború közötti Magyarországon is, némelyikük még a háború után is taníthatott egy-két évig, míg mindent el nem nyelt, kivált a humán tudományok területén, a mindenható mediokrácia. A korlátolt középszer korlátlan uralomra jutását kétségkívül segítette a Párt és a Szovjet rendszer, ám a döntő mégiscsak a középszerűek „önépítése" volt (és maradt; lásd Bence György helyzetelemzését a BUKSZ 1992 őszi számában). Nem történt ez másként Romániában sem, így hát Stahl – akkor már nemzetközi elismertsége ellenére vagy inkább miatt – a perifériára szorult. „Közben történészeket felülmúló akríbiával írt esettanulmányokat – írja Miskolczy –, olyanokat, amelyek nagy horderejű elméleti következtetéseket is kínáltak. Nem is sejtjük, hogy az agrártechnikákról és a tributáris formációról írt – válogatásunkban is szereplő – cikkeiben mennyi munka és tapasztalat rejlik, és történelem... Stahl egyike azok-

nak a történészeknek, akik erkölcsi és tudományos hitellel tudják érzékeltetni, hogy Kelet-Európában mennyire másképpen fejlődött a feudalizmus, mint Nyugaton." És ez bizonyára így is van; mégis ahogyan Stahl leírja a vranceai faluk szerkezetét, működését és szövetségi rendszerüket, abból a laikusnak nyomban eszébe jut nemcsak a rendtartó székely falu, de térben és időben jóval távolabb a francia középkor is, az irtásfalvak állattartáshoz igazított közös földmívelésével és a szomszédos falvak kölcsönös függéseivel. Mert a középkori faluk – ahogyan Robert Fossier hangsúlyozza – „százarcúak", már csak a természeti és a társadalmi környezethez való alkalmazkodás kényszere miatt is; de a sokféleség alatt ott a variánsokban gazdag, ám alapjaiban azonos munkára alapuló élet népeket és korokat átívelő egysége, egy változatokban gazdag és alkalmazkodásra képes egyszerű emberi létforma egyetemessége.

Ennek az emberi egyetemességnek a fölismert s méltányolt szépsége sugárzik az öregen múltja fölé hajló Stahl gondolataiból. Ezekből az emlékezésekből érti meg az ember, mennyivel többet jelentett a falusi adatgyűjtés és a monográfiák elkészítése Gusti professzor ifjú tanítványainak a szokásos szociológiai feladatnál. Jelentette azt is, természetesen, hiszen mindent a szakma korabeli legmagasabb színvonalán csináltak; épp ennek a tudományos nívónak a méltánylásaképpen kívánták a világ szociológusai 1939-ben Bukarestben megrendezni kongresszusukat. De nem ez lehetett a Gusti-iskola legfőbb sajátossága és erénye. „A román falu-monográfia iskola – írja a maga tudósan visszafogott modorában Miskolczy Ambrus – az alkotás légkörének és feltételeinek a kialakításával mutat messze előre, túl a mán. A csoportmunka ez alkalommal nem a hivatali hierarchiát reprodukálta. Gusti nem – mai kifejezéssel élve – felvilágosult abszolutizmussal akart vezetni, hanem azzal, hogy mindenkiben tudatosította jogait, kötelezettségeit és felelősségét – önmagával, társaival és mindenekelőtt az üggyel szemben." Gusti professzor tanítványai tehát az iskola tagjaként a maguk önálló útját járhatták. „Következésképp – emlékezik Stahl – csoporttagként »gustianus« szociológus voltam, de » szociológus« és »történész« a magam szakállára, »történelem« alatt értve azt a szándékot, melynek célja megérteni, hogy történelmünk nagy társadalmi folyamatai miképpen tisztázhatók egyrészt jelenlegi formáik tanulmányozásával, másrészt »visszafelé« haladva, a tetszőleges mélységben megismerhető jelenből az adataiban szegényes múlt felé haladva."

A tervezett bukaresti Nemzetközi Szociológus Kongresszusra készült Nerej-monográfiában Stahl ennek a visszafelé haladó történelemfeltárásnak iskolapéldáját mutatta be; emlékezéseiből azonban az is kiderül, hogy ez a nereji és vranceai gyűjtőút az önálló tudományos látás megszerzésén túl még valami egyébbel, valami nem tudományossal is megajándékozta: „ez pedig a részvétel öröme mások életében, nemcsak szemlélőként, hanem mint tényleges résztvevő. Megtörténhet, hogy a parasztok folklórja, beszéde, szokásaik és életfelfogásuk olyannyira szenvedélyévé válik az embernek, s nem egyszer annyira megindító a számára, hogy a »tudós« már képtelen mindezt leírni jegyzetfüzetébe. Mivel híjával van az irodalmi tehetségnek, s belátja, hogy a tudományos erények hatástalanok, az egyetlen, amit tehet, hogy úgy gyönyörködik bennük, amilyenek: ezek az élet közvetíthetetlen jelenségei azok számára, akik ezt nem élték át." Ezért járt vissza 1927-es gyűjtőútjuk után Stahl folyton Vranceába, ezért vett részt a hegyi faluk küzdelmében Neculai pópa oldalán a hegyeket letaroló és ezzel a falukat tönkretevő Erdészeti Társaság ellen, ezért menekül nehéz pillanataiban a folklórba. Mindez gyönyörűen kiderül az itt közölt emlékezésekből; ám ezen túl

sejthető az is, hogy ez az aktív részvétel a mai falu életében ugyancsak segítette a történészt is Vrancea és általában az ilyesféle parasztköztársaságok múltjának a megértésében, meglehet, épp ez tette a visszafelé dolgozó módszert – a klasszikus görög értelemben vett analysist – lehetővé.

Egyfajta „longue durée" ez is: a részvételen át érteni meg, a részvételen át jobban megérteni a múltat. Nem efféleképpen hatolt be Fernand Braudel Raguza levéltáraiban a Mediterráneum kora újkori történetébe? Stahlt Neculai pópa okos lova Vrancea meredek hegyi útjain visszavitte a régi szabad parasztköztársaságok világába, amikor még bőven akadt föld a parlagoló vagy a kétnyomásos földmívelésre, amely az intenzív állattenyésztést szervesen kiegészítve lehetővé tette, hogy maguk ellátásán túl a szövetkezett falucskák közösen, autonóm egység gyanánt viszonylag könnyen kifizethessék az adót bojárnak, töröknek, fejedelemnek. A válogatásból követhető a román falu fejlődése, a rendszerint patak vagy folyó mentén elszórt néhány kunyhóból álló pásztortelepüléstől az önmagukat igazgató falukból szerveződő „adófizető köztársaságig", variációk végtelen gazdagságán keresztül. „A falu közigazgatási szerve maga a »falu«, hangsúlyozza Stahl különböző formában újra meg újra, miközben „társadalmi régészet"-ének találékony eljárásaival feltárja – egy ma divatossá váló történettudományi diszciplínát előlegezve meg – ennek a közigazgatási szervezetnek a szerepét (és sikerét) a falu, a közösség alkalmazkodásában természeti környezetéhez. De nem csak a sikert regisztrálja. Látja pontosan azt is, hogy meddig terjedt ennek az alkalmazkodásnak a lehetősége. Demográfiai, társadalmi, politikai tendenciák erőterében a falu hagyományos közigazgatási és termelési módszerei előbb-utóbb elégtelennek bizonyultak, a helyükre lépők pedig, legyenek azok a jobbágysorba taszító bojári vagy a jobbágyfelszabadítást kihasználó kapitalista kizsákmányolás módszerei, soha nem kedveztek a falu autonóm életének, s szinte mindig gazdasági és társadalmi süllyedést eredményeztek. Így aztán a régi faluból úgyszólván csak afféle társadalmi és kulturális romok maradtak, még az olyan hegyek közé zárt tájon is, mint Vrancea, ahol a fakitermelés és a véle kapcsolatos üzleti tranzakciók két nemzedék alatt szinte még az emlékét is eltörölték az egykori egyensúlynak az egyén és környezete, természeti *és* társadalmi környezete között, „nem hagyván hátra mást, mint romlást és pusztulást". Nerej például „két nemzedéken belül szinte teljesen megkopasztott erdeivel eljutott az éhínségig. A nereji parasztok elfelejtették a pásztormesterséget. Elpusztították először is az erdőt, s ezután innen már csak elvándorolhattak..."

Stahlt olvasva az embernek minduntalan Erdei Ferenc jut az eszébe; s tán nem is csak azért, mert nálunk leginkább ő fordult ezzel a jelent javító szándékkal a parasztság múltja felé. A hasonlóság valahogy túlnő a két tudós személyén; az egész szellemi mozgásterük is hasonló, s még azon is túl a két közeg, melyben élniük, írniuk és tanítaniuk adatott, az egész magyar és román világ... De hagyjuk, hisz utolérhetetlenül szépen írt már erről régesrégen Németh László, és utolérhetetlenül hiába; olyan hiába, hogy lassan tán már a Iorga korában még joggal elmondhatott vigasz se lesz érvényes: „Az újságok és a könyvek táplálta gyűlölködés, amelyet az iskolák is ébren tartanak, csak a felsőbb rétegeket járta át. A társadalom alsóbb rétegeiben a hasonló munkát végzők között nem szakadt meg a megértés." Ha így haladunk, megszakad. S akkor nekünk itt Európa keletibb tájain sovány vigasz lesz, hogy Európa nyugatibb fele mintha megértette volna Iorgát: „Minden épeszű emberben felmerül a kérdés: lehet-e még folytatni azt, ami az emberiséget ellenségeskedő népekre osztja...?"

Az ELTE Román Filológiai Tanszékének a könyvsorozata mindenesetre határozott „nem"-mel felel a kérdésre; a dolog természetéből következően halk, de okos és türelmes hangon. Bár hallatszana minél messzibbre, románok és magyarok közt egyaránt.

EGYHÁZ ÉS FORRADALOM. A köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat. Román Filológiai Tanszék ELTE BTK 1991.

GÁL LÁSZLÓ: Javallat. Az első erdélyi magyar nyelvű büntetőtörvénykönyv-tervezet 1839. A bevezető szöveget írta és a szöveget sajtó alá rendezte: Hajdu Lajos. 1992.

HENRI H. STAHL: A régi román falu és öröksége. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Miskolczy Ambrus. 1992.

NICOLAE IORGA: A nemzetek közötti gyűlölködés ellen. Előszó Makkai László és Miskolczy Ambrus. 1992.

TRÓCSÁNYI ZSOLT és MISKOLCZY AMBRUS: A Fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711–1866). 1992.

Bogdán László

Az új román prózáról

– avagy utak és tévutak az Ő-től az ÉN-ig

§ Az ég tiszta, derült. Sokáig néztem a sarkcsillagot.
(George Călinescu)

§ Mindenekelőtt megpróbálom a másik ember helyzetébe képzelni magam. Az ember képzelje bele magát a fiatalok lelkületébe.
(George Bălăiță)

I. Rések a szövegben

Antonioni Nagyításának nevezetes jelenetében nem létező teniszlabdát ütögetnek egymásnak hippi bohócok.

Büchner Liviu Ciulei rendezte Leonce és Lenájának egyik kulcsjelenetében a szereplők buzgón dobálnak egymásnak egy nem létező tárgyat. A nézők megbűvölten követik a színészek tekintetének irányát, a nem létező tárgy útját, részesei lesznek a játéknak, azt hiszik, végre megértettek valamit, beavatódtak, már-már boldogan, felszabadultan mosolyognak – íme ilyen egyszerű, ilyen egyszerű minden! –, amikor az egyik szereplő váratlanul kidobja a színfalak mögé ama nem létező, titokzatos tárgyat, és az ott hangosan csörömpölve ér földet.

A nézők értetlenkedve, idegenkedve kapják föl a fejüket, nem értenek végképpen semmit! Először („még") hajlandók voltak elfogadni azt, hogy egy nem létező valamit dobálnak egymásnak „ebadta, fránya komédiásai", de nem láttak semmit, nem is volt semmi; de ha nem volt semmi, akkor mi csörömpölt?!?

Alighogy *konszenzust* teremtett egy *konvenció* – reálisnak fogadtatva el az irreálisat, létezőnek a nem létezőt –, a nem várt zaj máris *új és váratlan* szituációt hozott létre, ahol az éppen beálló „megegyezés" már nem érvényes.

Az események logikusan(?) gördülő menetében RÉS támadt. Ezen a korántsem képzeletbeli résen megzavarodott arcokra látni.

A hetvenes években fel-feltűnő, és a nyolcvanas években virágkorát élő posztmodern-nek nevezett áramlat irodalmi – prózai – műveinek (szövegeinek) egyik bevett fogása a konvenciók által teremtett konszenzus újabb és nem várt fordulatokkal való szétzúzása, brutális megsemmisítése, az önfelszámolás, le-, meg-, ki-, valamint beszámolás.

Azaz a szándékos *zavarkeltés.*

A szövegen így *rések* támadnak, a szerző – ama bizonyos ÉN – terrorizálja saját szövegét, kibeszél belőle, belebeszél, mellébeszél, félrebeszél, megbeszél valamit elképzelt olvasójával, mégis-mégis fenntartva a „beszélgetésnek", a kommunikációnak legalább a látszatát; hiszi, hogy (legalább) olvasói vannak még – a *szöveg* is alakítja a szerzői ÉN-t, mindketten szeretnék az olvasót.

Közbevetőlegesen hogyan is írja Mircea Nedelciu – az elkövetkezőkben vizsgált kísérletező „fiatal" román próza egyik jeles alakja – Tratamentul fabulatoriu (Körülbelül: Mesés gyógykezelés, 1986) című regénye terjedelmes és tudós idézetekkel ironikusan teletűzdelt előszavának végén: „Az olvasónak nyilván szabadságában áll csak a regényt elolvasni, vagy csak az előszót. Vagy sem az egyiket nem olvassa el, sem a másikat. De az utóbbi esetben honnan tudja meg, hogy én megadtam neki ezt a szabadságot?"

Száz szónak is egy a vége: a „mindent tudó szerző" látványos bukásának lehetünk tanúi Nedelciu vagy Bedros Horasangian magyarul is megjelenő szövegeiben (Módosító javaslat a birtoklás ösztönéhez, 1986; Magányos ló az autópályán, 1990 – mindkét fordítás Székedi Ferenc munkája) számtalanszor megfigyelhető, hogy a narrátor – maga a szerző! – állandóan belekotyog *saját* történetébe, állandóan purpárlézik, de egyre bizarrabbak és önironikusabbak ezek a közbeszólások. A szórakoztató, vagy éppen ellenkezőleg, dühös – sőt dühödt! – posztavantgarde szövegekben a mindent tudó szerző állandóan elcsúszik a valóság elére csalétekül helyezett „banánhéjain", panoptikumként igyekszik kezelni a valóságot, bohóckodik, locsog, fecseg, okoskodik, zavart támaszt, idézget, igyekszik önfeledten játszani, az olvasó pedig közben a fejét kapkodva bizonytalanodik el, mint beásott állásában, esetleg erődjében a katona, amikor egy deszant egység rohama ellen kell(ene) védekeznie.

Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek fiatal román prózaíróinak (a bukaresti egyetem Junimea elnevezésű irodalmi körének tagjai alkotják a „kemény mag"-ot) 1983-ban megjelentetett kötete büszkén viseli címlapján: *Desant* '83...

De térjünk vissza a furcsa, önellentmondásos szövegek olvasásához. Ha egy képzeletbeli ideális olvasó annyit legalább eltanult a tanulmányozott szerzőktől, hogy bátran reflektáljon helyzetére, eltöprenghet azon is, hogy *vannak-e még történetek, vannak-e még olvasók?* Mert írók, legalábbis az előtte lévő könyvek tanúsága szerint még vannak. Megtapogatja önmagát, tükörbe néz, kétségtelen, hogy ő még van. Létezik! Megnyugvással olvassa azután a Gombrowicz naplójában – és ez a lengyel író előkelő helyet foglal el az avantgard e századi múzeumában, a posztmodernista előzmények között: ÉN! ÉN! ÉN! ÉN! Igen, a posztavantgarde prózaíró megteszi az utat visszafelé, az Ő-től, ahová Kafka az Én-től jutott, az Én-ig, hogy Maurice Blanchot Irodalmi teré-

nek egyik szellemes magyarázatát parafrazeáljuk. Az egyik kísérletező fiatal román prózaíró, Bedros Horasangian idézi eme szöveget – s nem véletlenül – a Parcul Ioanid (A Ioanid park, 1986) című hosszabb-rövidebb szövegeket tartalmazó könyve elején. Igen, a mai író önmagát elemzi fáradhatatlanul, erejét nem kímélve, s az alkotás tárgyává maga az alkotás, a műalkotás technikája lép elő, a mű technikai részletei, a szövegmondás módozatai, a narráció lehetőségei mint megannyi csábító jelennek meg, ideoda ráncigálva a történetet. Minden megvan ideig-óráig, de semmi sem pontosan olyan ideig-óráig sem! és semmi nincsen pontosan ugyanúgy. Mintha mégiscsak Kafka szkepszise öltene állandóan (szöveg)testet.

„Kora reggel volt, az utcák tiszták, üresek, a pályaudvarra mentem. Ahogy a toronyórát az órámmal összehasonlítottam, láttam, hogy sokkal később van már, mint hittem, sietnem kell, e felfedezésemtől megrémültem, elbizonytalanodtam utamban, nem ismertem még jól a várost, szerencsére akadt a közelben egy rendőr, odasiettem hozzá, és lélekszakadva kérdeztem tőle az utat. Mosolygott, s azt kérdezte:

– Tőlem akarod megtudni az utat?

– Igen – mondtam –, mert magam nem találom.

– Add föl, add föl! – mondta, és nagy lendülettel elfordult, mint aki nem akarja, hogy nevetni lássák."

De a posztavantgarde prózaíró sem adja fel, természetesen, mint ahogy őse, nemzője, szülőatyja, előzménye, az avantgárd szerző is a megértés reményében handabandázott. Több mint tanulságos a kísérletező román prózaírókra kétségtelenül ható, polgárpukkasztó gesztusairól is ismert Eugen Ionesco egyik szövegét idézni: „Tisztelt publikum! Azt akarom, hogy tegyenek mérlegre! Ez nagyon könnyű dolog. Egyfelől értsenek félre – másfelől értsenek meg. A mai napig nem értettek eléggé félre. Itt az ideje, hogy megértsenek."

„A posztmodern műalkotás – írja Valóságban közölt tanulmányában Tallár Ferenc – már nem mint megkérdőjelezett, analitikus eljárásoknak alávetett műindividuum, nem mint »mű«, hanem eleve mint »szöveg« jelenik meg. Szerkezeti elve nem az egységes struktúra, hanem az utánzás, az idézet, kifordítás, rájátszás. Ez a folytonos szövegköziség, az idézetek és »vendégszövegek" szabad alkalmazása révén nemcsak a posztmodern szöveg, de a megidézett mű individualitását is megkérdőjelezi."

Mindez a nyolcvanas évek kísérletező román prózaíróinál is sokszínűen, izgalmasan, érdekesen, néha dühítően agresszíven, provokálóan jelentkezik. Itt nem tarthatunk névsorolvasást, pusztán Nedelciun és Horasangianon túl – akikkel még foglalkozunk – megemlíthetjük George Cuşnarencu regényét (Tangoul Memoriei. 1988.). A cím fordítása bonyolultabb, mint hinnénk, hiszen nyilván az emlékezésről van szó, de a főszereplő nőről is, a „hős" feleségéről, akit Memoriának hívnak, és „kívülről tudja felmondani mindazon helyek történetét, ahol él"...), utalhatunk esetleg George Crăciun rendkívül izgalmas köteteire (Acte oroginale) Copii legalizate, 1982. Eredeti iratok. Hitelesített másolatok vagy Compunere cu paralele inegale 1988. Komponálás nem párhuzamos vonalakkal.) Itt írja: „Csak úgy létezzek, mint egy várakozó utas, annyiban csupán. Merthogy engem senki nem bízott meg semmi speciális feladattal..." – ami körülbelül programnak is felfogható. Még annyit, hogy a nyolcvanas évek egymás után jelentkező új prózaírói nem is tolakodtak eme *speciális* feladatokért, jellemző módon az 1989-es decemberi változás után Contrapunct címen azonnal létre is hozták irodalmi hetilapjukat. Visszatérve a brassói Crăciunra – aki különben egyik szerkesztője az Intenval című két-három havonta megjelenő, kinézésében talán leg-

inkább a 2000-re hasonlító folyóiratnak – ő különben is előkelő helyet foglal el a generáció tudatában, főszereplője Bedros Horasangian – részleteiben magyarul is olvasható – Pillanatképek a próza állapotáról című szövegének. A befejező sorok a nyolcvanas évek Romániájában – egy a sivár unalom és a perfid balkáni diktatúra permanens mobilizáltságában vergődő világban – az egész nemzedék mottója is lehetett volna: „Kiálts. Üvölts, ha már nem bírod. Írj!"

A sort lehetne bővíteni Radu Ţuculescuval, Alexandru Vladdal, Ioan Grosannal, Stefan Agopiannal, Hannibal Stănculescuval vagy az ellenzékiként is ismert Stelian Tănaséval, akinek egyik kéziratban maradt, a cenzúra által többször eltanácsolt regénye a Corpuri de iluminat (Az átvilágított test) csak 1990 tavaszán jelent meg. Ebben a kitűnő regényben is, akár egy laboratóriumban figyelhető meg az eljárásokkal való elegáns és bátor zsonglőrködés. Furcsa magányos alakok, öregek, fiatalok, kutyák, macskák, csupa meghatározatlan lebegés, arcuk kérdőjeleivel kérdez a szerző, meghatározatlan, legtöbbször alany nélküli, sejtelmesen lebegő mondataiban: valami készülődik itt, valami mintha mindig állandóan jelen lenne, csak épp napfényre nem tud vergődni, csak megfogalmazni nem tudja magát, csak épp identitását nem találja. A regényben „természetesen" kottatöredék is olvasható, az elképzelt dallam törött szárnyú madárként indul el a könyvből... Talán elér a befogadóig? Csak sajnálhatjuk, hogy Tănase pályája határozott irányt vett a politika felé, talán az irodalom – legalábbis a balkáni politizálás jelenlegi fázisában! – többet veszít vele, mint amennyit a politika nyer(het)?... (Tănase különben egyik alapítótagja volt a Társadalmi Dialógus Csoportnak, majd a Polgári Szövetségnek, főszerkesztője majdnem egy esztendeig a román értelmiség legjobb lapjának, a „22"-nek, jelenleg az Acum [Most] című ellenzéki hetilap főszerkesztője...)

II. A vállalt naplószerűség – avagy a semleges tanú

A nyolcvanas évek kísérletezői persze a román irodalomban sem jelentek meg előzmények nélkül, s itt nemcsak a bátorító Caragialéra vagy a román és a francia avantgárd olyan nagy alakjaira gondolunk, mint egyfelől Urmuz, másfelől Tzara vagy Ionesco, hanem közelebbi előzményekre is, mindenekelőtt a tîrgovişteiek írócsoportként számon tartott Radu Petrescu, Mircea Horia Simionescu, Tudor Ţopa vagy Costache Olăreanu műveire, a hetvenes évek elejétől fokozatosan megjelenő könyveire is. (Mircea Horia Simionescunak novelláskötete – Századunk elején, déltájban, 1979 –, regénye – Intelmek Delfinhez, 1988 – is olvasható magyarul, mint ahogy megjelent Radu Petrescu fő műve is, a Matei Iliescu című regény, Rendhagyó szerelem címen, 1986-ban...)

A nyolcvanas évek generációja és a „tîrgovişteiek" közötti *kapcsolat* semmiképpen nem kerülhető meg, még mielőtt bemutatnánk és elemeznénk a tîrgovişteiek műveiben megnyilvánuló szövegszerűséget és uralgó naplójelleget a hetvenes évek elején jelentkező, sokat és kosztümös történelmi regényeket is publikáló Eugen Uricariu egyik regényéből idéznénk jellemző részletet, a posztmodernista irodalmat erőteljesen átható szkepszis konkréttá tételére. A lételméleti kétely filozófiai, szociológiai elemzésére most nem vállalkozhatunk, az viszont, hogy mennyire áll kapcsolatban a művészi elképzelésekkel, és mennyire áthatóan motiválja ama tételt, hogy a posztavantgardista író már nem hisz a mű mindenhatóságában – úgy gondoljuk, nyilvánvaló.

Így beszél tehát A méz című, magyarul is megjelenő regény egyik öreg értelmiségi szereplője; mintegy kioktatandó a főszereplő-írót: „A múltat nem lehet megváltoztatni,

fiatalember, a világot csak azután ismerjük meg, miután borzalmas élettapasztalatot szereztünk, olyan tapasztalatokat, amelyektől megkímélhettük volna magunkat, de erre csak azután jövünk rá, *miután keresztülmentünk rajtuk.* Azt mondja, igaz könyvet akar írni, a valóságnak megfelelőt. De vajon tudja, milyen most, és milyen volt a valóság [...] Maga [...] mások életéről akar könyvet írni a saját elveiből kiindulva. Biztos abban, hogy az elvek alkalmazkodnak a valósághoz? Mert ha nem, sok boldogtalanságot fog előidézni vele."

Uricaru ugyan megtalálja – önmaga számára! – a kivezető utat, noha író-hőse végül is „megbukik a valóság ellenállásán" (semmi sem olyan, mint ahogy elképzeli, semmi nem beskatulyázható), a többieket – akik panoptikumban mozognak: az író szenvedélyes érdeklődésének panoptikumában – összegyűjti és (átmenetileg) *közösséggé* kovácsolja egy árvíz, a *közös* katasztrófa.

Persze mi lesz, ha eltűnnek az árvizek?!

Az előttük járó regényírók, Dumitru Radu Popescu, Fănuş Neagu, Constantin Ţoiu, George Bălăiţă, Ştefan Bănulescu, Augustin Buzura látszólag nem foglalkoztak ilyesfajta kételyekkel. E szkepszist kívül utalták a mű világán, s D. R. Poppescu F. ciklusának ügyészhőse magabiztosan jelentette ki, hogy a „meghatározatlan múltba kell most alászállni", kideríteni az igazságot. Ez a hit tételezi azt is, hogy van... Igazság... És természetesen azt is, hogy van ítélet!

A már emlegetett tîrgovişteieknek viszont kezdettől fogva közvetlen, átélt élményük ez a lételméleti, alkotás-lélektani kétely. Ezért is fogadják meg talán, még a negyvenes évek elején, szülővárosuk líceumában, hogy csak negyvenéves koruk után publikálnak(?) és ezt a hihetetlen, bizarr fogalmat törvényszerűen be is tartják! Igaz, a „gyötrelmes évtized"-ben, ahogy Preda nevezi a negyvenes évek végén elkezdődő és tulajdonképpen máig véget nem érő ötvenes éveket, ez nem is volt olyan nehéz... Amikor végre a hetvenes évek elején „teljes fegyverzet"-ben jelentkeznek a szépirodalomban, Radu Petrescunak például már kész a teljes életműve(!) ő már csak átír, átdolgoz és javít a végkimerülésig, s noha a Rendhagyó szerelem után még közöl regényeket (O singură vîrstă, 1975 – Egyetlen élet; Ce se vede, 1979 – Ami látszik), egyre inkább igazi műfaja, a Napló felé fordul. Mircea Horia Simionescu beskatulyázhatatlan *szövegeket* ír, Costache Olăreanu „kísérleti regényeket" tesz közzé, regényt egy képzelt regényről...

Ha ezek az írók nem is jutnak el Danilo Kiš expressis verbis megállapításához A holtak enciklopédiájából – „A történelmet a győztesek írják. A legendákat a nép szövi. Az írók fantáziálnak. Bizonyos csak a halál." –, a ragyogó kivételektől, elsősorban Radu Petrescu nagyregényétől eltekintve „igazi mű" (hagyományos értelemben vett regény) írásába nem is fognak, s amikor regényei után Radu Petrescu közölni kezdi ötvenes évekbeli falusi tanárkodása idején elkezdett és mániákusan vezetett naplóját (Ocheanul intors, 1978 – A fordított távcső; Parul Berenicei, 1981 – Berenice fürtjei; A treia dimensiune, 1984 – A harmadik dimenzió), az irodalmi közvélemény eléggé meg is döbben. Egy öntörvényű, kész életmű kezd a hetvenes évek elejétől lassan kiemelkedni úgyszólván a semmiből, és láthatóvá válni. Nincsenek előzményei, látszólag nem kapcsolódik senkihez. Ilyen titokban, ennyire teljes, végzetes elszigeteltségben, fullasztó magányban a kor romániai írói közül talán még csak Vasile Voiculescu dolgozott Shakespeare képzelt szonettjein és csodálatos prózáján...

A huszadik században a naplónak több változata ismeretes. Gombrowicz vagy Márai Sándor bizonyos motívumokat következetesen visznek végig könyvvé szerkesz-

tett naplójegyzeteikben, csiszolják a részleteket, „megírják" a fragmentumokat, felerősítenek bizonyos kételyeket... Kétségtelen, hogy velük szemben Thomas Mann-nak a halála után ez ideig öt vaskos kötetben megjelentetett naplófeljegyzései hevenyészettebbnek tűnnek, de – hitelesebbeknek is. Bizonyos monotóniával számolnak be egy író hétköznapjairól. Ez a monotónia Radu Petrescu naplóiban is megfigyelhető. A szerző kegyetlen, önvetkőztető hitelességgel számol be eseménytelen hétköznapjairól – Romániában a sztálinista diktatúrák végtelen évtizedeiben úgyszólván nem történik semmi! – és a nagy művek igézetében élő sznob önmagáról. Meditációi kiváló esszéistának mutatják Petrescut, és tudatában van annak is, hogy a napló „hőse" pontosan olyan teremtmény, mint egy regényhős. A napló – véli másutt Petrescu – mint élettörténet, mint biográfia, rekonstrukció – nyilvánvalóan illúzió. És mégis: a pedáns, s olykor taszítóan sznob irodalmi meditációkat bátor és őszinte önmegfigyelések szövik át, a napló „grammatikai terében" pedig, mint hálójába a pók, nagy terveket szövöget az ÉN, műveket ír és átír, önmagát nem kímélve. Nem lehet tudni, mennyire heroikus és mennyire illuzórikus – tehát irodalmi – mindez. „Az élet problémájának a megoldását e probléma eltűnése jelenti – írja Wittgenstein Logikai filozófiai traktátusában. (Vajon nem ez az oka annak, hogy azok az emberek, akik számára hosszas kételyek után az élet értelme világossá vált, nem tudják ezután elmondani azt, miben is állt ez az értelem?) Kétségtelenül létezik a *kimondhatatlan.* Ez megmutatkozik, ez a *misztikum.*"

Radu Petrescu – és az emlegetett írók – mindezt nem is kerülik meg, erre vonatkozólag műveikből becses kis breviáriumot lehetne összeállítani, talán ebben hisznek a nyolcvanas évek kísérletezői is, akiknél az ÉN provokálóan parádézik a szövegek kirakatában.

„Az emberek – írja Radu Petrescu – jóvátehetetlenül zuhannak életükbe, mint egy alagútba. Minden gesztusuk, minden gondolatuk újabb és újabb őrült erőfeszítés, és íme a művész néhány vonallal reprodukálja eme mozgásokat, mintha játszana, és ezzel is bizonyítja értetlenségét. Minden valamirevaló mű éppen ezért – paródia, minden művész felfogható humoristának is – olyan humorról van persze szó, amelyekből »kifinomult fülek« kihallhatják a *baljós suttogást.*"

Nem véletlen, hogy Bedros Horasangian egyik írása elé pontosan ezt a meditációt illeszti, hiszen egy egész generáció szemléletének kulcsa lehet.

Az avantgarde mindig szembesít a hagyománnyal, vagy legalábbis a művészettörténet múzeumba száműzött, vagy még onnét is kimaradó, lemaradó, elmaradó, de teljesen ám lám soha el nem vesző részével, amit ő jogosan vagy jogtalanul annak érez. Akkor is, ha lerombolja, akkor is, ha megtagadja. A posztavantgarde azáltal, hogy idézi, parodizálja, sarkaiból kiforgatja – újra is rendezi. Bedros Horasangian alakuló műve is tipikus puzzle-játék. A szerző állandó ingajáratban van könyvtől a világig, a világtól ismét a művészetekig leng ki az inga, és közben meg szeretné határozni az *elfutó* pillanatot is, amelyben mint borostyánba kövülő bogár, benne van régi arcunk is. „...és lejegyzel mindent amit láttál és hallottál, a látás és a hallás, számíthatsz még rájuk, szükséges, de nem elégséges feltételek, ugyanilyen értelmű pontos jelekkel, nyelvezet ez is, betűrend, lám, mi minden történt már, a tények, a gesztus lassan odalesz, írsz, kommunikálsz [...] és reméled – régebbi bűnöd már ez –, hogy talán megértenek, szó sincs technikáról, eszközökről..." Horasangian fáradhatatlanul idéz – idézetei teljes felderítésére profi citátumvadászokra lenne szükség! –, idézeteivel el-eljátszik, mintha már maga sem tudná néha, *hol* kezdődik az irodalom és hol végződik az élet. „Erő és

állhatatosság. Mindkettőben szűkölködöm. Életem az íráshoz kötött. Olyannyira egymásba hatolnak, hogy ámulva kezdem felfedezni: életem fonalát összekuszálom hőseimével. Már pontosan nem is tudom, kivel, mivel. Kinek tartozom? Mi az élet? Mi az irodalom? »Ezt a kérdést« már felvetettük, elvtársak!..." Persze, ha csak ennyi lenne, mint kuriózumot tarthatnánk számon, csakhogy van itt valami más is, az élet, igen, a valóság, a maga naturális jelenvalóságában, pazar és mellbevágó konkrétumaival és brutális töredékeivel állandóan belejátszik a „széplelkű" naplóíró feljegyzéseibe és mélakóros emlékezéseibe. „Az utcák. A város. A Szem és a Fül. Alkalmazkodás az érzékelés kezdetlegességéhez. Készen kapott sírhant: az érzékeken elhaló események. Egyszerű oksági kapcsolatok. Összefüggések, viszonyok, vonzatok, metareál, egy kis nekibuzdulás, mindent elölről. Egy lakás, egy szöveg. Cement, homok, idő, vasbeton, márvány, egy fénykép, évszámok. Jelentéstartalmak. És mindaz, ami a felszín alatt marad."

De ott marad-e igazán? Egyáltalán?! A világ – hogy 1986-ban megjelenő regényének címére is utaljak, tényleg „váróterem", bármikor megejthet a helyszínek hatalma. Soha sehol ennyi bűvöletes, pedánsan részletező topográfiai leírás, az egyik próza címe egyenesen a szerző és az újabb román irodalom életében olyan fontos szerepet betöltő bukaresti Ioanid park! Az intellektuális „köldöknézés" mintha állandóan építőtelepen történne vagy zsúfolt autóbuszon, ahol mindentől függetlenül nyugtalanítóan zajlik az élet. Mintha az előzmények (a hagyomány!) szembesülésével, az életformák kritikája is készülődne...

S itt visszatérhetünk a román posztavantgarde írók – Nedelciu, Cuşnarencu, Agopian, Stelian Tănase hagyományértelmezéséhez is. A társadalmi vétetésű realista román próza – mindenekelőtt Marin Preda, Constantin Ţoiu, Fănus Neagu, Buzura vagy Ivasiuc műveiben szép eredményeket mutathat fel a „gyötrelmes évtized" kirívó igazságtalanságainak, elkent társadalmi ellentéteinek elemzésében. E regények dicséretre méltó hangyaszorgalommal és ügybuzgalommal igyekeztek helyreállítani a társadalom megbolydult, megzavart, „megerőszakolt" erkölcsi értékrendjét. Túl nagy volt a feladat. Méltó a téthez. Sikerült? Nem sikerült? Mintha nem vettek volna figyelembe néhány olyan kényes, de kikerülhetetlen, elkendőzhetetlen nemzetkarakterológiai tényt vagy vonást, vagy specifikumot, amely a kérdésfelvetés komorságát is oldhatta volna, és azon túlmenően emberibbé, tehát hitelesebbé – tehette volna ezeket a nagy leszámolásokat. A tragikus hangoltságú írók – akiket az általuk megélt és ábrázolt korszak komorsága is befolyásolhatott, mintha nem vetettek volna számot példának okáért Ralea még 1934-ben írott baljós jóslatával: „Ha az ember a mi történelmünkre gondol, felötlik benne, hogy csakis ennek az ösztönnek köszönhetően menekedtünk meg. *Alkalmazkodó képességünk* olykor, a legsúlyosabb pillanatokban, már-már a halál tettetése volt. Minimumra csökkentettük egyéniségünket és harcosságunkat, tartózkodtunk énünk minden kinyilvánításától, hogy mentsük az életünket. *A karakterünk mentett meg.* Az, aki alkalmazkodni tud, az élni tud." Ezt mintegy meghosszabbítva Călin Andrei Mihăilescu *Román utópia* című esszéjében arról beszél, hogy „a román nép az iróniát szegezi szembe a valósággal." És később: „Ma [...] tesszük magunkat, hogy teszünk valamit [...] Egy németnek éppoly nehezére esik nem dolgozni, mint amilyen nehéz egy levanteinek dolgozni, mi azonban valahol félúton az elnöki utópiától ösztökélve – a szöveg az emigrációban íródik, a nyolcvanas évek közepén! – *mímeljük a dolgot.* Vannak történelmünkben különböző korszakok, amelyekben »tenni magunkat, hogy teszünk« – lazítás, ma azonban kötelező, és ez jelzi a korszak

tragikus lényegét." Ennek az alapvetően és mélyen tragikus lényegnek a felmutatása, megragadása, ábrázolása viszont épp a benne rejlő kettősségek, iszonyú ellentmondások miatt – groteszk. Ezt vette észre Horasangian és nemzedéke, amikor óriási erőfeszítéseket téve kezdte kialakítani a maga szuverén autonóm nézőpontját, hogy legalább a szöveg *grammatikai terében* létrejöhessen az autonóm reflexió...

Még egy idézet: „Egyik szomszédja azt nyilatkozta, hogy lecsúszott a párkányról. A vizsgálat feltételezte, hogy baleset történt. Fent nevezett a függönyt akarta megigazítani és lezuhant. Bizonyítva, ha még szükséges egyáltalán, hogy számára nincs mintakép. Esetleg csak tükörkép."

III. Az emlékezés tangói

Ha Radu Petrescuval a nyolcvanas évek íróinak szellemi kapcsolata nyilvánvaló, úgy Simionescuval, Oläreanuval a szövegek közötti is. Nemcsak a művekben fellelhető, a művekre irányuló közvetlen reflexiók okán, hiszen megteszi ezt nagyon sokszor különálló prózájában Mircea Ciobanu is (két kisregénye, a Tanúk és A favágó szintén olvasható magyarul), de George Bălăiţă is, akinek A világ két napban című regényéből választottuk egyik mottónkat (s a regény belső terében, összefüggései között ez egyértelműen és gyilkosan ironikus), ez nyilván ellenpontja a másiknak, George Călinescu Szegény Ioanide című nagyregénye utolsó mondatának, amelyik egyfajta megbékélést, várakozó álláspontot sugall.

Erről a várakozó álláspontról alaposan kimozdult a román próza. S hogy kimozdult, abban nagy szerepe volt Mircea Horia Simionescunak is, aki pályakezdő művével, az Ingeniosul bine temperat (Kellően mérsékelt leleményes) című ciklus első könyvével a *Dicţionar onomastic*kal (Névszótár, 1969) tette le a névjegyét. Máig is ez a legjobb könyve, itt jelenti be művei sorában folytatandó harcát az ÉN-ért; a személyiség villódzóan, tűzijátékszerűen ironikus-látványos álarcokkal takart, de a lényegiekben véresen komoly szabadságharcát... Ez a harc művek sorában folytatódik, egyik utolsó könyve különben ifjúkori napló (Trei oglinzi, 1987 – Három tükör), megjelennek benne társai, barátai, Radu Petrescu és Costache Oläreanu is.

Miben áll a Névszótár izgalmassága? Elsősorban abban, hogy nincsen – hagyományos értelemben – se eleje, se vége. Bárhol elkezdhető, befejezhető. A nevekhez asszociációs futamok, etűdök, biográfiák, glosszák, szatírák, paródiák, versszerű rögtönzések, listák, lajstromok – valami őrült körtáncban követik egymást... Mint lexikon formájú könyv az első a kelet-közép-európai irodalmakban, a nyolcvanas években két kitűnő kísérlet is követi majd: Milorad Pavic *Kazár szótár*a és Temesi Ferenc *Por*a. Módszereik összevetése és elemzése megérdemelne egy külön dolgozatot is...

Persze a Névszótárba is beszivárog a valóság sok, nem várt, pikareszk, bohózatszerű részlete. Ezek Mircea Nedelciu szövegeiben és George Cuşnarencu regényében öltenek majd izgalmas méreteket. Az ÉN személyes ügyeinek minősíthető tények a való világ tényeivel, *látomás*sal, *hallomás*sal vegyülnek – szétválaszthatatlanul.

Costache Oläreanunál is megfigyelhető a naplójelleg – „még van múltam, tehát létezem!" – vallja egyik hőse, legkiválóbb művében viszont (Cvintetul melancoliei, 1985 – A melankólia kvintettje) már szétválaszthatatlanul keveredik regény és napló, a regény mint *provokatív* textúra, a napló mint ún. *előkészítő* szöveg. Schubert fölülmúlhatatlan pisztrángötösének elemzésére készülődnek a szereplők, ez a zenemű a regény modellje is, öt hang figyelhető meg a műben. Leontin úr a napló *valós* szereplője,

a regényben mint *„hős"* jelenik meg, az író vélt önéletrajza Leontin úr alakuló biográfiájával keveredik. A napló „szerzője" múltbeli kulcshelyzeteket elemez, amelyekben feltámad és uralg az *eltűnt* idő, hogy értelmezési kulcsokat adhasson mai, mindennapi létezésünkhöz, múltjának immár hőssé előrukkoló szereplője, Leontin úr az olvasó előtt készülő regényben viszont „tényeket" tereget ki, anekdotizálja és bagatellizálja a múltat. Az élet meséje és az alkotásé már-már elválaszthatatlanul összekeveredik.

De szét kellene-e választani?!?

Bedros Horasangian egyértelműen azt vallja: nem! Nem kell. Cuşnarencu regényében, a *Memória tangójá*ban is vegyül képzelet és valóság. A művön belüli valóságos és tévképzetekről van nyilván szó. Mircea Nedelciu villódzó szövegeiben is ez érhető tetten, akárcsak Simionescu Intelmek Delfinhez című regényében. Mindez egyértelműen parodisztikus is. Olyanformán valósul ez meg, mint egy zenekari próba, mint egy készülő film forgatása. Sokszor ez lehet az érzésünk, nem is egymáshoz való elemek fércelődnek össze, a „férc" mindenesetre kilátszik, elvarratlan szálak sérthetik a szemet, valahogy minden „úgy marad", mint Bedros Horasangian Ioanid parkról készülő történetében a mozdíthatatlan(nak tűnő) park és a látvány előhívta asszociációk a román irodalom e fontos helyszínét megörökítő történeteiből...

És hirtelen süvölt a nedelciui figyelmeztetés: „S a hideg szélben a kopár sziklára felkapaszkodó törpefenyők? Rájuk miért nem figyel fel senki?"

Mindezek után az emlegetett könyvekből levonhatók bizonyos nyilvánvaló következtetések. Az irodalom, nyugodhatunk meg, még mindig *tükröz*! Mircea Nedelciu idézi egyik regénye bevezetőjében Lukács György esztétikájának idevonatkozó nézeteit. Ha ez a tükrözés – parafrazeálhatjuk a paródiaíró Bajor Andort – mint elmélet *egyetlen* lehetőség, mondhatni kötelezővé válik, mint az ötvenes években, akkor egy a valóságról kialakított egységes(nek állított), de a valóság legenyhébb szellőjének fuvallatára is szétesőő *ábrándkép* szélsőségességig idealizált – tehát *torz*! – változatáról lesz szó. S ezt az ábránd-, illetve torzképet tükrözi azután a korszak *lelkes* irodalma. És közvetve nyilvánvalóan azokat is, akik ajándékként mindezt nekünk létrehozták, eltorlaszolva az élő hagyományhoz vezető utakat. Anélkül azonban, hogy a valóságot valóban, ábrándjaik ékes mintájára meg tudták volna változtatni! Volt egyfelől az unalmas, sivár, kiábrándító, nyomorúságos kelet-közép-európai valóság, másfelől meg a róla kialakított irodalmi kép, a maga lelkes és rózsaszínű árnyalataival. Egyesek tehát anélkül, hogy a realitásokat meg tudták volna változtatni, kialakítottak róla egy követendő (torz)képet, amit azután a korszak teljes irodalma buzgón, az elvárásokat időnként még túl is teljesítve, lelkesen „tükrözött". Az irodalom tehát egy illúziók formálta képet alakított ki a valóságról, ezt igyekezett realitásként elfogadtatni, de közben mintegy „önhibáján kívül" tükrözte mindazokat a buta és perfid elképzeléseket is, amelyek mindezt létrehozták, illetve előhívták...

Aztán természetesen visszaállt a *rend*.

A hatvanas években a büszkén önállósuló román regénynek legalábbis egyik kritikusa, az azóta Párizsba emigráló Mircea Iorgulescu szerint: „...egy rendkívül jellemző tünetszerű helyettesítés és terjeszkedés révén sikerült átvennie a történetírás, a szociológia, az erkölcsbölcselet, a politológia, sőt még a hírlapírás funkcióit is!" visszaállítva „az erkölcsi világrendet"... Ezek a regények megmutatták, *milyen volt valójában* az ötvenes évek zsibbasztó valósága, a törvénytelenségek egymást követő évadai. A Desant-generáció viszont már abban – EBBEN! – a világban ébredt önmagára, amelyiket „apái" kialakítottak, és örökségül ráhagytak. Fontos lett hirtelen a személyiség. A sze-

mélyiség állandósuló szabadságharca művekben folytatódott, ugyanakkor épp a „tükrözés" szent és sérthetetlen elméletének következtében a narcisztikus ÉN mellé a szövegbe bekerült a valóság egy-egy sodró vagy éppenséggel karcos részlete is. S azt is érdemes megfigyelni, hogy Nedelciu és társai szövegeiben a „hősök" mennyit kínlódnak a számukra érthetetlennek, sőt értelmetlennek tűnő történelmi tényekkel. Nyilvánvalóan az olvasók közül sokan dühödten kapták fel a fejüket: ezek gúnyolódnak, komiszkodnak, szemtelenkednek! Ezek komolytalanok! Nedelciu regénye bevezetőjében az író „gyermekbetegségei" közül két tulajdonságot emel ki: a teoretizálási hajlamot és a barokk iránti olthatatlan vonzalmat. Milyenek lesznek „öregkori betegségei" – kérdezi elsöprő öniróniával. Valószínűleg – válaszolhatunk – a monumentalitás iránti vágy és a klasszicizálódás erősödő igénye...

Maradjunk egyelőre ebben!

A terepen földet ért, „talajt fogott" és megindult a Desant-egység. A többi már nyilván nem csak (és nem kizárólag) rajtuk múlik – hanem a körülményeiken is.

*

A bohóc hippi visszaüti a nem létező labdát. Leütése most sikerül. Ugrándozik örömében. Boldog.

A színészek, a Leonce és Lena végén, kijönnek a rivaldafénybe, meghajolnak, és dobálni kezdenek egymásnak egy nem létező tárgyat. Azután kidobják. A csörömpölést most mindenesetre nem hallani. Elnyomja a taps...

KRITIKA

Tárgy: a lírai személyiség

RÁBA GYÖRGY: KÉZRÁTÉTEL

Mottó:

Egy összehasonlítás nem azért érvényes vagy érvénytelen, mert azonos nagyságrendre utal, hanem mert vagy jól, vagy rosszul, de szemlélteti a hasonlóságban a különbséget, s a különbségben a hasonlóságot.

A régi vágású poézis a költő érzelmeiről akar meggyőzni a ritmus, a dallamosság, a festőiség, az analógiák, a szépség, rútság vagy groteszkség eszközeivel. A modern költészet lényegében két ágon járja a lírai megismerés és kifejezés új útjait. Egyik az a fajta objektivitás, mely a költői személyiséget mellékesnek tekinti, s legföljebb a világ dolgainak érzékeny reagenseként fogja fel. Másik is „objektív" módszer, de azzal a megszorítással, hogy korántsem személytelen. Ellenkezőleg: a költői személyiség tudati és tudatalatti tartományait hozza felszínre, s ezeket kezeli az elfogulatlan megismerés tárgyaként. A stílus, a hang is személyes lehet, anélkül, hogy a költő törekedne rá. Ha az első típus jellegadó képviselője Weöres Sándor, aki a „legyél egyén-fölötti" programját vallja *Ars poeticá*jában, akkor az utóbbi egyik pregnáns képviselője Rába György lehet: „az Én nevű esetemen / nem másíthat senki sem" – vallja új kötetében, a *Kézrátétel*ben. Egy ilyen vagy ehhez hasonló kijelentés Weöresnél is előfordulhatna, de következtetése homlokegyenest az ellenkezője volna Rábáénak. Weöres azt vonná le belőle, hogy bár az „én"-t mellékesnek tartja, egyéniségén csak és csakis ő változtathat tetszése szerint – hol Kölcseynek, hol Kisfaludy Sándornak, hol Arany Jánosnak, hol Tarasz Sevcsenkónak, hol a képzeletbeli költőnőnek, Psychének álcázva magát. Rába ritkán vállalkozik ilyesféle kalandra: az ő útja és egyetlen, nagy lehetősége, melyre minden lapot föltett, az önmegismerés.

A *„gnóthi szeautón"* – az *ismerd meg önmagad* – évezredek óta áll az európai, s csakúgy a keleti ember temploma homlokfalán. Ezt a fajta személyességet azonban éppúgy nem szabad összetéveszteni a hagyományosan felfogott, vallomásos költészettel, mint a Weöres által vállalt személytelenséget, mely a világ dolgaiban, a rajta kívüli személyek sokaságában végül is egy omnipotens egyéniség lehetőségeit veszi sorra és valósítja meg, lemondva saját *személyiségé*ről, de *személyesség*et adva az élettelen anyagnak is.

„Már fiatal koromban arra ébredtem, hogy belső életem a külső fölé kerekedik, és a prózánál karcsúbb soraimban a valóság motívumai főként a lelki történéseket és az emberi sors személyessé vált összefüggéseit szemléltetik. [...] ilyen alkat leginkább belső eseményeket fejez ki, de még az életképhez, leíráshoz közel álló verstárgyaiban is Én-je szól. [...] Ha egy költészet a belső világból táplálkozik, éltető forrása a teremtő képzelet, s egy-egy versen belül gyakori a határátlépés a tapasztalásból az emlékezésbe,

az érzékelésből az éberálomba, olykor az igazi álomba" – írja Rába György a könyv utószavában. Amikor Weöres arra szólít fel, hogy „vesd le nagy-költőséged, ormótlan sárcipődet", és „szolgálj a géniusznak, add néki emberséged", akkor nem azt kívánja önmagától és költőtársaitól, hogy bújjanak ki bőrükből, belső univerzumukból. Ez a belső univerzum ugyanis, bár a kozmikus arányokhoz képest parányi, azért végtelen belső térségekre tárhatja ki ablakait – Weöres egyik kulcsfogalma a „belső végtelen" –, évezredek emlékeit őrzi a génekben, élményekből, benyomásokból, öntudatlanul és módszeres tanulással szerzett információkból tevődik össze. Feltárásuk, érzelmességtől mentes, tárgyilagos megfigyelésük és költői regisztrálásuk annyi, mint az ember és a világ egymással szembefeszülő hatásainak megragadása.

Rába prózai önvallomását számos versrészlete közvetlenül igazolja. „Bezárhatatlan kapun át / falhoz érkezem én / ott válok magammá időm / nyomommal telten az enyém" – írja *Az enyém* cím alatt; „az Én nevű esetemen / nem másíthat senki sem" – idéztem már az *Egy falásnyi mindenség*ből; az életrajz tényeit is versképző elemeknek láthatjuk a versek egy szorosan összetartozó bokrában, a *Válaszút* ciklusban (*Skanzen, Till Eulenspiegel újabb csínye, Az elvarázsoltak, Egy jószándékú kritikára, Az öregedés vidékén* stb.) Összevetését Weöressel ugyancsak indokolttá teszi az a vers, amelyben emlékművet állít Weöres Sándornak *(A kis japán).* Mint minden méltó tisztelgés, ez is jellemzés, értelmezés, mely ugyanakkor az értelmezőt magát is jellemzi, értelmezi. „...fülelte amit évszámra észak / dél és kelet nyugat hozzá beszélt"; „ringott önfeledten / a mindenség hangjaira"; „a rég voltak távolodó világok / rejtélyeit dalba szedve"; „ő csöngettyűi nyelve"; „csöpp testében zsong-bong az emberi / esélyek összkara és ezt a cselt is /a mókára fúrt agyú neveti" – íme Weöres jellemzése, mely hosszas filológiai fejtegetések sűrítménye is lehetne. Ezt követi a verszárásban a szerzői önjellemzés: „ráocsúdtam milyen ha a mulandó / az Énen túlra hág". Ebben benne rejlik, hogy Rába az Én világán belül maradt, s Weöres tér- és időbeli nyitottsága, stiláris lehetőségeinek korlátozatlansága olyasmire ismertette rá, ami önmeghaladásra készteti. Egyszersmind azt is érzékelhetjük, hogy a kétféle költői indíttatás – a nyitott személytelenség és a koncentrált önismeret – nemhogy kizárná egymást, számos ponton találkozik. Rába elfogulatlan megfigyelt belvilága, ha kevésbé látványosan is, ha jóval kevesebb húron játszva is, ugyanúgy informál a mindenségről, mint az Én-t másodlagosnak tekintő Weöres költői kozmosza.

Az összehasonlító elemzés azonban szembeötlően mutathatja ki a két költő közt az ellenkező pólusokat: „Végtelenül únom szüntelen / zártságomat egy férfi-testben" – így Weöres *Nocturnuma*; és mintha csak erre válaszolna Rába az *Allegro non troppo*ban: „Akár tetszett akár nem / ezt a testet / kaptam én / otthonomul...". Szinte egy meghitt beszélgetés – egy jó vita – részletének érezhetjük ezt a két egymás mellé helyezett idézetet. De az egyetértésnek is szép eseteit láthatjuk, ha pl. Weöres *Nagyság* (áthúzva) és Rába *Fityisz az óriásnak* című versét vesszük. A különbözés meg a rokonlelkűség együttes példáját szemlélhetjük, ha Weöres *Füst Milán emlékére* és Rába *A tűzokádó emlékezete (in memoriam Füst Milán)* művére tekintünk. Weöres versében a megszólaltatott mester mintha éppen a Rába György által képviselt egyembernyi lét nevében korholná, azaz „kárpálná" az őt megszólaltatót: „Tudod-e mennyire tapadsz / a kis ehhez-amahhoz? [...] az élet édes betegség". Rába Füst-hommage-ában pedig a weöresi „átváltozás" kulcsfogalma zárja a költeményt: „az írott szavak emberalakká testesednek [...] vár a csontfonnyasztó ámulat az átváltozás". A két költő – Weöres és Rába – kö-

zött alighanem az a különbség (az ugyancsak el nem hanyagolható formai változatosságon és egyneműségen alapuló különbségen túl), hogy Weöres felülről szemléli az életet, Rába pedig fölfelé nézve – az élet felől néz magasra.

*

Személyességet hangsúlyozó ars poeticáját érdekesen egészíti ki tárgyias munkamódszere, és ehhez le nem becsülhető alapot ad tudományos munkássága, mely tárgyával – Én-jével – szemben távolságtartásra, objektivitásra és fegyelemre szoktatja. (XX. századi költőink többségükben esszéírók, publicisták és tárcaírók; még Babits európai irodalomkönyve is inkább az esszéhez közelít, mint a tudományhoz. Rába a szó szigorú értelmében filológus.) A versírás alkimistája ő, aki össze tudja egyeztetni a mágiát és a filozófiai tudatosságot, aki megtanul minden megtanulhatót, de minden tudatosíthatóra tekintettel levő mesterként is a tudattalant vagy tudatalattit célozza meg. Tudásszomja arra irányul, hogy felszínre hozza a lélek mélyén rejlő tartalmakat, és megfigyelje, regisztrálja, hogy a félig racionálisan, félig az álom mechanizmusa szerint megfogalmazható szavak, szókapcsolatok véletlenszerűségei milyen új törvényszerűségeket mutatnak. Ez az ő paradox természete – és talán nem túlzás, hogy Ady óta minden jelentős költészet a „két meggyőződésű emberek" lélektani és – ezzel szorosan összefüggő – stiláris paradoxonán alapul.

Nyelvezete ennek a kettősségnek felel meg: nem tartozik azok közé, akik az áttételességet úgy értelmezik, hogy a pőre fogalmakat rendre képekbe bújtatják – csínján bánik a metaforával és allegóriával. Ugyanakkor nem zárja ki a képi közlésmódot, s szimbolikus megnyilatkozásai fogalmi és tárgyias kifejezéseket ötvöznek. E kétféle kifejezésmódot így váltogatja egy versrészletében: „Az esztendők zsetonjait / elvesztegettem / az asztaltól tápászkodom / én is nyeretlen / makacsul a csupa hit / tétjét ugyan mire vetettem". Idáig ez a beszédmód a képes beszéd módszere – de a vers így folytatódik: „Merítgettem arcomat / az elfolyó vanba a mostba / eszméltessen rá ki lakik / abban a láthatatlan egyben" – és ez már egészen másféle építkezés: itt minden pőre fogalommá tisztul, az eredeti szerencsejáték-asztal mint jelképes cselekményszíntér mintha feledésbe merülne, szinte „ott hagyja" a költő, s fesztelenül siklik át egy hérakleitoszi folyam-hasonlatra, a képmást felmutató víztükörre és a sodrásra, zátonykövekre, a hömpölygést az idő mozgására váltva. Az interpunkció nélküli verssorok, melyek szabad asszociációs láncolatra hasonlítanak, egyszercsak visszahozzák a rulettasztal képzetét, s kerekre zárják a költeményt: „kin áthömpölyög a jelen / szerencsejáték magam / játszottam meg nyerőre / az utolsó esély belőle / vesztesből is lehet történelem"– talán sikerült szemléltetnem, milyen fesztelenül áll egybe a kétféle kifejezésmód, a képi és a fogalmi. A *hömpölygő* jelzővel ellátott *jelen* és a *lefolyt* szerencsejáték zökkenő nélkül egyesíti őket. Ami oly könnyen képzavarba fordulhatott volna, vagy szétesőképek halmazává silányulhatott volna másnál, az itt példásan egyenesedik ki egy aforizmában.

Önmagában is figyelmet érdemel ez az aforizma: „vesztesből is lehet történelem". A rímpár is érdekes: a *történelem* a *jelen*re csendül vissza – állapot a folyamatra, mulandó a maradandóra, egyes az általánosra. A veszteségtudat pedig Rába második világháborús eredetű belső terhe. De míg régebbi verseiben inkább arról tudatta olvasóját, hogy a történelem milyen módon tette őt vesztessé, most – ha rezignáltan is – megfordítja a sorrendet: a veszteségből lett történelem mint utolsó esély is, egyfajta reményt jelez.

Rába a gazdag szókincsű költők egyike, holott nem törekszik arra, hogy elbűvöljön a verbalitás mámorával. Józan megfigyelője kíván maradni önnön lelkületé-

nek, melyből a félig tudatos, félig álmodásszerűen öntudatlan szókapcsolatok feltörnek. Egyben lelkes szógyűjtő, aki elraktározza magában a ritka zamatú, meghitt és játékos szavakat, s olyanokkal illeszti össze, melyek egészen más hangulati tartalmúak. Így olyan szókapcsolatokat teremt, melyek belső ellenpontozása különös feszültséget kelt: „fülkagylóban morajló emlékezet"; „kürthangok édene"; „krónikátlan kaland"; „a legyen délibábja"; „sorsra tárt kockamerés"; „kölcsön élet"; „álöltözékben az ige"; „tűzimádó nyarak"; „Csapra vert egek"; „dupla fedelű testek dínom-dánoma"; „olajálmában kanóca". A felsorolás hosszan folytatható. Érdekes, hogy mégis azt kell mondanom: Rába nem törekszik mindenáron a szépségre, ámulatkeltésre, s viszonylag kevés színezőelemet használ, azt is főleg a rendkívüli lelki mozgalmasságra utaló igékből és a tárgyi világ iránti érzékenységére utaló főnevekből. A jelzőkkel, határozókkal takarékosan, szinte puritánul bánik, s olykor egyenesen a „nyelvi szegénység" hitvallójához, Pilinszkyhez közelít ebben. Mégis, mintha külön fenntartana egy tartományt az emberi természet naivabb felének, melyre egy-egy megvidámodó igével, névszóval utal; önnön gyermekségére, az emlékezetben megőrzött kamaszra is elvonatkoztat ezzel. Nem aszkétikus alkat – verseiben a boldogságképzet rendre megjelenik, ha rengeteg gyűrődés, lemondás, rosszkedv, melankólia és olykor düh közepett is.

Ha visszafogottnak érezzük, ez inkább a hatalom körüli tülekedés elől visszahúzódó alkatából következik, mintsem a természettől való idegenségéből. De következhet formafelfogásából is: poétikai alakzatai ritkán látványosak, brillírozók; célirányosan, sokszor szálkás, érdes szűkszavúsággal hordozzák a kifejezendő tartalmat. A ritmusai sem játszanak táncritmust, bár zeneileg roppant igényesek. Rímei nem csengenek-bonganak, inkább távolból csendülnek egymásra, tompán visszhangzanak, és sosem közhelyszerűek. Legjobban a dísztelen, mondattanilag a szakadozottság benyomását keltő szabad verset kedveli, számos belső kötöttség hozadékával. A maga költői világát teljesíti ki eszközeivel – nem törekszik valamilyen költői makrokozmosz vagy szimfonikus összhangzat kiteljesítésére; zárjuk le ezzel a Weöressel való összevetést.

Föl is merülhet a kérdés: talán afféle „kismestert" tiszteljünk-e benne? Ha mindjárt a legkiválóbbat is, aki, mint a régóta népszerű és szakmaszerte tisztelt „kismesterek" némelyike, egyre fényesebben ragyog a költészet antológiáiban, egykor „nagymesternek" vélt kortársakat homályosítva el?

A nagy költészet lehetősége, úgy érzem, megvan Rába poézisében. Ahogy régebbi köteteiben is rá-rábukkanhatunk a testesebb aranyrögökre, úgy most sem csupán aranyhomok pereg a kezünk között: ahogy nagy vers a korábbiakból az *Indián nyár*, az *Angyalföld, 1930*, *A teremtés*, a *Tizenegyes*, a *Hadifogság*, az *Egy katona története*, *Az ellenállók emlékművére*, a *Túszok, 1944*, a *Purgatórium*, vagy a közelibb múltból a *Káromlás Scott kapitányért*, a *Zörgetés Zuboly ablakán* vagy az *Előszó a halálhoz* (s nemcsak a nagyívű költeményekből, hanem a belül monumentális miniatűrökből is sorolhatnék), úgy most is jól körülhatároltan látható a *poeta maior*, a nagymester igényével és költői erejével írott darabok együttese. Különösen a *Barguzin*, *A hellének, a kelták meg a többiek*, a *Paszternák könyvtára* filozófiai távlatossága érezteti, hogy korántsem éri be a vállon veregetésekre alkalmat adó *poeta minor* besorolással.

Rába nem az a költő, aki versről versre a maga sorsát mutatja fel, s életrajzát vagy legendáját – mint annyi más költőét – össze lehetne állítani verseiből. Mégis személyes hangot üt meg azzal, hogy – mint utószavában mondja – „...a valóság motívumai főként a lelki történéseket és az emberi sors személyessé vált összefüggéseit szemlélte-

tik". Így ad személyes hitelességet az általánosság szintjére emelt élménynek, véleménynek. Kiemelkedő példa erre a *Barguzin.* Finom distinkcióra irányítja figyelmünket, amikor megállapítjuk, hogy költeményeinek *tárgya* (egyszersmind alanya) a lírai személyiség. Tárgya, vagyis ez áll a figyelem fókuszában (és ez figyel, ahogy egy tükörben a szem nézi a szemet). Ugyanakkor vétózik az ellen, hogy a költők – mint Petőfi a barguzini szenzációvadászat idején – a „jövendő tévelygők", a balítéletű „bírák" kiszolgáltatottai legyenek holtukban, és *tárgyként* kezeljék vélt vagy valódi, gyarló földi maradványaikat. „A szenvedők se éltükben se holtukban nem tárgyak" – figyelmeztet, és arra int, hogy „...a tévelygő bírák / jövendő tévelygők ítélete által / maguk is azzá válnak", torz szokásaik áldozatai lesznek maguk is. Rábától szokatlan iróniával hangzanak fel a meghurcolt, beládázott, „irattartóban laposra vasalt" egykori személyek preparátumként kezelt leleteinek abszurd jellemzői. Nemcsak a barguzini expedícióban buzgólkodókat gúnyolja – ez nem verspamflet, nem glosszavers, nem szatíra, noha szatirikus elemei is vannak. Ahogy egy másik fontos versében, *A hellének, a kelták meg a többiek*ben mondja, „csak a fenség számít ami nincs de lehet / amiért halni érdemes", és miközben a *Barguzin* oly szánnivalónak tünteti föl a mohó ereklyevadászokat, a kulturális trófeagyűjtőket és a megdicsőültekből származtatott szuvenírek hajhászóit, közvetve ráéreztet az életükben szenvedő, nélkülöző, félreállított, üldözött vagy megölt nagyságok fenségére, még utókori kiszolgáltatottságukban is. „minden lánglélek [...] élve-halva egyként kiszolgáltatott" – mondja ki háborgó szentenciáját, és a kétségbeesés határán hangzik fel a kétség szava: „beszélj te ódákat szertehurcoló és most töredező csont / válaszolj ordíts érdemes-e".

Profán hasonlattal élve: Rába szüntelenül működteti a lélek fekete dobozában a felvevőgépet, s az ihlet pillanataiban lejátszatja ennek a hiteles videofelvételnek egy-egy villanatát, átteszi a nyelv jelrendszerébe. Költészetét ilyen feketedoboz-költészetnek érzem.

Modernségét nemcsak absztrakt, szürrealisztikus stíluselemeivel vagy intellektuális igényességével jellemezhetjük. Régóta észlelhetjük vonzódását az archetipikushoz, a régihez, a gyermekihez, a folklórhoz, ami az Újhold csoporthoz sorolt költőtől talán szokatlan és meglepő lehet, már amennyiben nem tudjuk levetkőzni közhelyszerű előítéleteinket és mellőzni kényelmes skatulyarendszerünket. (Különösen a *Férfihangra* kötet gazdag a folklorisztikus elemekben.) E vonzalmának természetesen nem mond ellent, hogy elutasít mindent, ami barbár, nem európai és közönséges. (Az európaiság nem téma, nem eredet, még csak nem is hagyomány, hanem magatartás és megmunkálás kérdése.) *Paszternák könyvtára* című verse – a könyv egyik legerősebb tartópillére – éles ellentétbe helyezi az európai kultúrájú író könyvtára és a vad szibériai környezet képeit: „a visszalátogató árnyak / vacogva settengenek az idegen nyárfaligetben"; „egy René Char-könyv jánosbogár-villanásai / a sztyeppéről gomolygó félhomály fedője alatt" – és így tovább az abszurditás hatását keltő képi összetételek, melyek a formával, a merészen alkotott metaforákkal fejezik ki a szerző véleményét. Ritkán éreztetett, de mélyen megalapozott értelmiségi öntudatossága így vallott erről vagy tíz évvel ezelőtt: „...szabad léleknek születtem nem barbárnak / szívemben hellén nap sütött felhőtlen igazság" *(Előszó a halálhoz). (Szépirodalmi, 1992.)*

Alföldy Jenő

„Egy, ki márványból rak falut..."

N. HORVÁTH BÉLA: JÓZSEF ATTILA ÉS A FOLKLÓR

Aki csak távolról ismeri a modern magyar irodalom, ezen belül a két világháború közötti magyar irodalom történetét és József Attila helyét próbálná meg kijelölni a korszakban, s ezért a bibliográfiákhoz fordul, azt hiheti, hogy – nagy száma miatt – a szakirodalom szinte „kimerítő", a teljes életművet több szempontból feldolgozó munkák sokaságát jelenti. Valójában azonban egész más a helyzet, ennek a látszólag gazdag irodalomnak csak egy hányada hozott igazán újat az életmű és a korszak értelmezésében, éppen ezért nagy felelősséget jelent napjainkban is, ha valaki megkísérli ennek a költői oeuvre-nek az elemzését. N. Horváth Béla erre vállalkozott, s választása már önmagában is méltánylandó, különösen úgy, hogy láthatóan új szempontot is érvényesít a megközelítésben, amikor abból indul ki, amivel a szakirodalom korábban csak érintőlegesen foglalkozott: „a József Attila-i ihlet egyik forrása a folklór".

A könyv már azért is érdeklődésre tarthat számot, mert József Attila folklorizmusát, népiségét, folklorisztikus műveinek, faluképének értékelését politikai szempontok is korlátozták, beárnyékolta a népi-urbánus vita is. N. Horváth Béla a sajátosan József Attila-i folklorizmust nem egy politikai-ideológiai „kontextusban" vizsgálja, hanem mint jelentős alkotásmódot, mely az életműben nem korlátozódik egyik vagy másik szakaszra, inkább konstans elemnek tekinthető.

József Attila folklorizmusa bonyolultabb annál, semmint hogy egyetlen fogalommal leírható lenne, s kérdések sora merül föl máris: hol és hogyan különíthető el egymástól népiség és népiesség, mikor helyettesíthetők egymással, a folklorizmus, akár csak metaforikusan is, azonosítható-e a népiességgel, vajon – Voigt Vilmost követve – a folklorizmus sajátos, egyéni verziójáról vagy neofolklorizmusról van-e inkább szó? E kérdéseket a szerző is érzékeli, a válasszal azonban a bevezetőben adós marad, s a könyv egészével felel. E megoldás azzal magyarázható, hogy a szerző nem a népi József Attilát kívánja előtérbe állítani, hanem a folklorisztika és az irodalomtudomány elemzési módszereivel együttesen igyekszik a költő szintézist teremtő művészetét értelmezni, eszközül a folklór és a modern költészet kapcsolatát próbálva meg feltárni. Éppen ezért – helyenként – hasznos lett volna, ha kitekint más életművek idevonatkozó irodalmára, számba veszi más költők viszonyát a folklórhoz. Összehasonlításra adhatott volna alkalmat Illyés Gyula, Erdélyi József költészete vagy az a gondolatmenet, melyet Csoóri Sándor, Kormos István fogalmazott meg a „népi szürrealizmusról". A bevezető fejezet szükségszerűen szembesül ideológiai kérdésekkel is, ezekben az esetekben Horváth Béla kultúrpolitika-, irodalompolitika-történetet akart adni. Szándékának jogosságát nem vitatom, de e részeket elnagyoltnak érzem, s úgy látom, mintha a szerző megfeledkezett volna a belülről, önmagából építkező immanens irodalomtörténet szempontjairól.

A „tényleges" bevezető a költő „népiességét" tárgyalja a kortárs kritika tükrében, s bár nem tartom fölöslegesnek e szemléző fejezetet, úgy vélem, aránytalanul hosszúra sikeredett, s nem tartozik közvetlenül a könyv választott tárgyához. Némi elfogultságot is tapasztalunk, amikor a szerző túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít az első kötetre vonatkozó kritikáknak a folklór szempontjából. A bírálatok elősorolása – nem egyszer – nélkülöz szinte minden lényeges megállapítást, s tulajdonképpen csak arra jó,

hogy tudatosítsuk: aki szólt a korai József Attiláról, az első kötetekről, szól egyúttal népi-paraszti szemléletéről is, észreveszi a szegényember-verseket is. E „kritikaszemlét" olvasva van olyan érzésünk, hogy prekoncepciója irányítja a szerzőt, hiszen kiderül: számos kritikának nem sok köze van a népiséghez. Vitatkozom azzal a megállapítással is, hogy Danczinger Ferenc kritikájában a *Korunk* műeszménye és József Attila-képe árulja el magát. Az is, mondhatnám, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Agárdi Ferenc közel állt a költőhöz. Nem érzem túlzásnak – a szerzővel szemben – Fejtő Ferenc megjegyzését, amely szerint József Attila „törékeny teste magába itta a föld és a paraszti lét intim ismeretét, amely megakadályozza abban, hogy pusztán városi költő legyen." Ugyanakkor felfedezésszámba megy Horváth Béla megállapítása, mely szerint Fejtő irodalomtörténeti értékű felismerése, hogy József Attilát egyaránt tartja a város és a falu költőjének is. Egy helyen azt olvashatjuk az egyik kritikusról, Gosztonyi Lajosról, hogy „inkább csak felmondja a kötetet, egy-egy impresszionisztikus ráérzéssel utalva művekre". Nos, helyenként Horváth Béla sem tesz mást, mint felmondja a szemlézett kritikákat. Őszinte örömömre szolgált ugyanakkor, hogy idézi a méltatlanul elfeledett Várkonyi Nándort, aki József Attila helyét az „idealizmus költői között" jelöli ki a modern magyar irodalom palettáján, de nem értem, miért hiányzik mind a jegyzetekből, mind a bibliográfiából is a hivatkozás. Úgy tűnik, Horváth Béla nem tudatosította a szemlézett írások funkcióját, azt, hogy kritikaként íródtak, s ezért tulajdonít nekik a kelleténél nagyobb jelentőséget.

Annál fontosabb és valóban új eredményekkel gazdagabb a *Népdalemlékek* című fejezet, amelyben már konzekvensebb a szerző, s felhívja a figyelmet a kortárs kritika fogalomzavarára. Bizonyítja, hogy mely esetekben vezethető vissza a már-már kimérten arányos strófaszerkezet vagy dallamosság a folklórműfaj hatására, és mely esetekben kell inkább lélektani okokat keresni. Meglepő és meggyőző az az „adatsor", amely a visszaemlékezések segítségével bizonyítja József Attila népdalismeretét. Filológusi érzékenységről tesz tanúságot a szerző, amikor több József Attila-vers – mint például az *Aki szegény, az a legszegényebb* – mintáját találja meg a Kálmány Lajos lejegyezte népdalok között. Jóllehet, én a *Tiszta szívvel* című verset nem tagadásversként, hanem hiányleltárként értelmezem, azt nagyon fontosnak tartom és elfogadom, amit a szerző a mintákkal kapcsolatban mond, miszerint e mű a folklór több műfajából merít egyszerre, ezt írja a szerző a *Szegényember balladája*, a *Hosszú az Úristen*, sőt az *Ime, hát megleltem* című művel kapcsolatban is. Ennek a mintakereső megoldásnak van veszélye is, mégpedig az, hogy a magyar népdalkincset ismerő kutató szinte minden versre találhat mintát, s mindaddig ingoványos a talaj, amíg nem bizonyítunk. A fenti esetekben Horváth Béla bizonyítási sorai meggyőzőnek mutatkoznak, láttatva egyúttal azt, hogy József Attila nem célként, hanem forrásként kezelte a népet, illetve a „népit". A *Hosszú az Úristen* értelmezésekor egyszerre több népdalt tekint mintának a szerző, s mindenáron olyan változatot keres, amely megmagyarázná a vers felépítését, a „hosszú az Úristen, rövid a szalonna" képét. Úgy vélem, nem kell feltétlenül népdalmintával magyarázni mindent, hiszen a metatetikus szerkesztésmód általában is jellemzi a József Attila-i gondolkodást. Ugyanakkor kitűnő a *Szomorúfűz* elemzése és mintaadó, korrekt a *Mégis elveszem* értelmezése, melyben bizonyítást nyer, hogy a vers egész struktúrájával, átvitt értelmezésekben gazdag jelentésrendjével egy erotikus szerelmi népdal modern költészeti változata. A fejezet egészével kapcsolatban két apró kérdés még: pontosabban meg kellene válaszolni a sugallt kérdésre, hogy milyen „a műköltői ábrázolású mű", s milyen ezzel szemben „a folklór világlátása, miért nevezi

a szerző az 1931–32-i éveket a „munkásmozgalmi korszak időszakának", hiszen ő maga mondja, hogy a *Külvárosi éj*ben ezt csak két vers jelzi: a kötetcímadó és a *Munkások*?! A folklór és a huszadik század egymásra találásának szép példáját látja a szerző a *Klárisok*ban is, ahol nemcsak egy-egy korábbi motívum továbbörökítését, de a formát is vizsgálja, a népdalmotívumok vizsgálatánál azonban nem ártott volna József Attilát más költőkkel is szembesíteni! Elemzőkészségéről tesz tanúságot a szerző, amikor az *A fán a levelek* és az *Elégia* motivikus egymásra utalásáról szól – „a levelek lassan lengenek", illetve „úgy leng a lelkem" – s bizonyítja a népdalihletést.

Az „aranyos kalitka" jelzős szerkezetre vonatkozóan elfogadom az értelmezést, amely szerint ez az oxymoron jellegű kép nem a totális bezártság élményét tolmácsolja, hanem a kedves „rabmadaracska" létezésterét vetíti ki a világra, a mindenségre, s ez egyúttal egy tradicionális motívumot rejt magában. Nem zárja ki a régi magyar költészet hatását sem, és inkább a népi szerelmi líra visszatérő képeként gondolkodik róla. Példái meggyőzőek, de hasznos lehetett volna, ha megnézi a Régi Magyar Költők Tára idevonatkozó köteteit is, ugyanis nem kizárt, hogy költőnk a Flóra-versek írásakor valóban a régi magyar irodalmat, ezen belül Balassi Bálintot olvassa (erről szólt maga Kozmutza Flóra is). *A hetedik* című vers esetében számomra kérdés, hogy csupán népdalszerűségről lenne szó, ugyanis számba jöhet a hiedelemvilág és a Biblia is mint forrás.

A *Luca* 4. darabjának értelmezése jól mutatja Horváth Béla módszerének, eljárásmódjának eredményességét: a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a vers szépen szemlélteti a folklorizmust mint alkotói eljárást: a költő motívumokat, hangnemet vesz át vélhetően különböző népdalokból, s teremt egyéni folklorisztikus műveket. Az Istentől kapott szerelem motívumára egy Kodály gyűjtötte népdallal bizonyít. A zsoltárokra emlékeztető hangnemre vonatkozóan talán meg lehetett volna kísérelni, pontosabban is megadni, hogy mely zsoltárok hatottak a „Csak volna fű én emberlelkem óhajtozván a harmatot!" és a „Mert vész az én lelkem bánatban" sorok kifejezésmódjára. A *Flóra*-ciklus utolsó darabjának „Hát dícsértessél és hirdettessél, minden korokon át szeressél" soraiban nem csak a keresetten régies hangzás, a felszólító móddal képzett tiszta rímek zenéje adja meg az Istenre utalás hangnemét, hanem – mint gyakran másutt is – liturgikus fordulatok alkalmazásáról is lehet szó, még akkor is, ha a népdalok között is találunk hasonló szövegezést. A szerző be is mutatja az *Áll előttem egy virágszál* kezdetűnek a József Attila-ira nagyon emlékeztető változatát: „Néked egészség adassék. Szép termeted bötsültessék. Jó híred neved hallassék. És én tőlem dítsértessék."

N. Horváth Béla tudósi óvatossággal viseltetik a ráénekelhetőségből fakadó megállapításokkal szemben, hiszen egy-egy példa – mint az *Esik eső magyar földre* – még nem bizonyíték arra, hogy a költő „dallamra" írta volna verseit, „a népdalgyűjtemények ugyanis bárkit meggyőzhetnek a folklóralkotások affinitásáról: szövegrészek, motívumok, típusok esetenként műfaji határokat is semmibe vevő vándorlásáról. Ha tehát ráénekelhető egy dallam valamely József Attila-versre, bizonyossággal megmondani, hogy melyik dal, melyik variáns szolgált alapul, csaknem lehetetlen, ugyanakkor megállapítja a szerző, hogy dallamra utal viszont a *Reménytelenül* instrukciója („Lassan, tűnődve"), a *Rejtelmek* („Én is írom énekem") és a *Sárga füvek* („Dudolom halk leltáromat"). Értelmezésem szerint itt nem csupán arról van szó, hogy az „ének", a „dal" költőnk szóhasználatában a vers metaforája, hanem arról, hogy komolyan foglalkoztatta egy verstan megírásának gondolata, s ez lett volna doktori disszertációja.

Sík Sándor visszaemlékezéséből tudjuk, hogy beszélgetéseiken „József Attila hosszan fejtegette azt a kedves eszméjét, hogy a verseket úgy kellene nyomtatni, mint a zeneműveket; mint ahogy azok fölé odaírják az előadásra szóló utasításokat (andante, adagio stb.), a versek elé is oda kellene írni, hogy milyen tempóban kell szavalni őket." A tervezett verstan ugyan nem készült el, de prózai töredékeiben és a *Szép Szó*ban meg is jelent *Ütem és fogalom* című írásában hasonlóan gondolkodik: „Időmértékben írt verseim elé én a jövőben odajegyzem az olvasás jeleit... a hangsúlyos versben is van időmérték, amely lényegesen befolyásolja a vers zeneiségét; de az időmértékes versben is érvényesül zenei módon a hangsúly. Versünk valódi zenéjét minden esetben a kettő ölelkezése teszi... Többen azt állítják, hogy a vers zene, nem pedig értelmes zenei szöveg. Ezek a legjobban teszik, ha versekben fogalmi értelmet nem keresnek..." A *Reménytelenül* „lassan, tűnődve" utasítása tehát szervesen következhetett a költő verstani-esztétikai koncepciójából is!

A *Balladaadaptációk* című fejezet szerencsésen egészíti ki és bizonyítja mindazt, amit tételként a korábbi fejezetek állítottak: költőnk művei több folklórműfajra mutathatnak vissza. Itt három „József Attila-ballada" – *Szegényember balladája, Tiszta szívvel, Áradat* – értelmezésére tesz kísérletet. A „Nincsen apám" verssel mint lehetséges népdallal, keservessel, illetve végsősoron betyárballadával foglalkozik, nagy apparátussal. Szép kapcsolás, amit az *Áradat* és a *Kőmíves Kelemenné* között mutat ki, meggyőző annak bizonyítása, hogyan őrzi meg József Attila az átokformát és a ráolvasószerkezetet.

Hasonló gondolkodást mutat a *Népszokások* című fejezet is, mely az ünnepkörök szerint halad, így értelmezi a téli ünnepkörhöz tartozó *Betlehem, Betlehemi királyok, Regős ének* című verseket. Figyel mind a szokástevékenységek leírására, mind a szokásmotívumokra. Filológiai alaposságát dicséri a mód, ahogy rálel a betlehemezés kapcsán a könnyeit hullató Mária képének egy Kálmány Lajos gyűjtötte példájára, melynek Szeged környéki változata inspirálhatta a költőt. Szép a versben szereplő „kis juhocska" megfejtése: József Attila versében ugyanis nem a csillag vagy az angyali ének a háromkirályok útbaigazítója,hanem a „kis juhocska". E motívumot a *Júlia szép leány*, középkori látomásos balladánk tartalmazza, s ennek szürrealisztikus szépségéről a költő is csodálattal nyilatkozott. Az értelmezés kiterjed a vallásos harmóniát szétfoszlató szándék vizsgálatára is, ezekben – a naptári ünnepekhez kapcsolódó – versekben a népszokások mintegy vázként jelennek meg, a szokáscselekmény, a kellékek, a miliő rajza azt mutatja, a költő jól ismerte a regölést, betlehemezést, a háromkirályjárást, az „ábrázolt valóság" nem parasztian vaskos, de nem is átlátszóan naiv. (Itt jegyzem meg, talán érdemes lett volna e szemléletet Papp Gábornak szintén az ünnepkörök szerint haladó tanulmányával szembesíteni!) Hasonló meggondolások vezérlik Horváth Bélát a *Kései siratók* elemzésében is, bizonyítja, hogy a mű a siratóének műfajából következően, tisztán érvényesülő belső logika szerint építkezik, műköltészeti alkotás, amely „kötött formájában is megőrizte a folklór jellegű siratóénekek szerkesztésmódját."

Külön fejezetet szentel a szerző a falu-motívumnak, s annak helyét vizsgálja József Attila világképében. A motívum fogalmát a korábbi szakirodalom – Tamás Attila, Széles Klára, Szigeti Lajos Sándor, illetve Bernáth Árpád alapján – adja meg, értelmezésében az életpálya egy-egy szakaszában, illetve az életműben többször feltűnő, a természeti-társadalmi valóság meghatározott szegmentumát képszerűen felidéző, vagy arra fogalmilag utaló szövegegység jelenti a motívumot, interpretációja alapjául pedig az újbóli megjelenés helyén, az adott műben betöltött poétikai szerep szolgál. Figyel a

szerző nemcsak a jeltípusú formára, de a faluval metonimikus kapcsolatban lévő fogalmak ismétlődésére is. Lényeges, az egész életmű értelmezését meghatározó megállapítása: a falu-motívum „lényegileg konstans" az életműben, azaz nemcsak egy bizonyos szakasz jellemzője, gyakran a részvét vagy a felzaklató valóság szülte felháborodás színezetében jelenik meg. Nyomon követi a motívumot első megjelenésétől, az *Arany kalásztól* című verstől egészen a késői művekig. Szép elemzését adja többek között a *Komoly lett már* kezdetű versnek, melyben a béke, a megnyugvás, a harmónia, a kegyelem helyzetével találkozunk. E harmóniaigény szokatlan módon éppen egy avantgarde-versben jelenik meg: „Érzem, hajnali falucska lettem. / Szelidség nyugodt tehenei / Ballagnak belőlem az Úr kegyelmének / Friss és térdig füves levegője felé". Jelzi, hogy a *Határ*ban a kivándorlás okaként szereplő kegyetlen, nehéz sorsot a formai töredezettség és szemléleti keménység is tükrözi. Az okoz néha gondot, hogy nem elég következetes a szerző: nem, mindig a falu-motívumban rejlő poétikai érték irányítja gondolkodását, a versek megformálódását gyakrabban köti társadalmi-szociológiai háttérhez, s csak ritkábban belső poétikai összefüggésekhez, egymásra épüléshez, a motívumok egymásból következőségéhez.

Igazi archimedeszi pontként kezeli a *Falu* című verset, s összekapcsolja *A város peremén*, a *Téli éjszaka* és az *Elégia* gondolatmenetével, igazolja, hogy a folklór szempontjából is együvé tartozó alkotásokról van szó, a *Téli éjszaka* akusztikus és képi egységéből éppen másságával kitűnő rész nem más, mint a *Falu* szerkezeti előképe, e művekben a közös konzekvens szerkesztői elv a hic et nunc rögzítése. Úgy gondolom, a költői jelenlét versbe emelése nemcsak az önmeghatározás szándékát húzza alá, de sajátos poétikai eszköze az ódának, az elégiának és a kettőt gyakran egymásba csúsztató elégico-ódának is. A „merengő szemlélődés" Horváth Béla szerint a költő faluszemléletét értelmezi, én ezt a *tűnődés* állapotának neveztem – példa rá a *Ritkás erdő alatt* is –, mely elvezet az eszméléshez, az eszmélethez, s ez egy sajátosan József Attila-i magatartásformát is jelent egyúttal. A „szó", a „megnevezés" és a hallgatás viszonya sem csak a névvarázs kérdésével függhet össze, hiszen a csöndnek és a költői hallgatásnak is van sajátos funkciója, jellegzetesen huszadik századi poétikája Ady műveitől Pilinszky verseiig ívelően!

A korábbi „kisajátítások" következtében ma még talán szokatlannak tűnik József Attila „népi korszakáról" beszélni, a *József Attila és a népi írók* című fejezet azonban meggyőz bennünket ennek természetességéről, s nem új már társadalomképének szociáldemokrata jellegéről beszélni sem. Horváth szerint a *Magyar mű és labanc szemle* a költő „folklóresztétikai nézetrendszerét" sejteti, felhívja a figyelmet arra is, hogyan különül el Fábián Dániel és költőnk gondolkodása, áttekinti a szerző a népi-urbánus vitát, a folklórra és a költőre vonatkozó hatását, konzekvenciáit, a *Szép Szó* és a népiek viszonyát; mindezt úgy, hogy nem elfogult sem költőnk, sem a népiek mellett. Meglepő, hogy míg verselemzéseiben gyakran fordul a társadalmi-szociológiai háttér felé, addig a népiekkel kapcsolatban nem hivatkozik szociológusokra, még Némedi Dénesre is csak egyszer. Segítségül hívja viszont a történész Lackó Miklóst s az irodalomszociológus Löwenthalt. „Ha irodalmunk nem, hát költészetünk volt a nyelvemlékek előtti és alatti korban is" – írta a költő, s a szerző ezt – Leo Löwenthalt követve – azzal igazolja, hogy a hivatásos művészet kialakulását nemcsak a vallás és a művészet szinkronitása előzi meg, de az a szakasz is, amelyben a művész még a közösség tagja. Úgy vélem, József Attila itt latensen a hamani elméletet látszik igazolni, mely szerint „a költészet az emberiség anyanyelve".

Horváth Béla könyve befejezéseként egy összegzést is megfogalmaz, ez azonban csak látszólagos szintézis, tud még itt is újat mondani: bizonyítja, hogy a szakrális és folklórmotívumok elsősorban a délalföldi élményekhez köthetők, a *Tiszazug*ot a *Holt vidék*, a *Falu*, a *Téli éjszaka* világképi előzményeként vizsgálja, felhívja a figyelmet Hermann Antal és Hornyánszky Gyula szemináriumainak a költő folklorizmusa felőli jelentőségére, megfogalmazza, hogy a József Attila-i folklorizmusnak többszörös fedezete is volt, közülük csak egy, hogy a költő a népdalban és népballadában a modern líra áttételességére és szürrealisztikus asszociációira lel rá.

N. Horváth Béla könyve új szempontokat adott a József Attila-kutatáshoz, gazdagította nemcsak a szakirodalmat, de eddigi ismereteinket is, számos, már eddig is elemzett műről is új összefüggéseket tárt föl, s előtérbe helyezett olyan műveket, melyeket éppen a választott módszer eredményeként „fedezett fel". Sikerült igazolnia, hogy a folklorizmus nem pusztán poétikai elv és művészeti módszer, hanem része egy sajátos költői magatartásformának, s úgy tűnik, vizsgálata a korszak más költői életműveire is érvényesíthető. *(Babits Kiadó, 1992.)*

Szigeti Lajos Sándor

